

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmləri seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 3, 2021

HÜQUQ**UOT 340.1(091)****AZƏRBAYCAN SIYASI-HÜQUQİ FİKİR TARİXİNDƏ
UTOPIK DÖVLƏT HAQQINDA İDEYALARIN
FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINA DAİR****T.K.ZEYNALOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******tkzeynalova@gmail.com***

Məqalədə Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikir tarixində dövrlər üzrə utopik ideyaların yaranması və inkişafı məsələləri tədqiq edilir. Tədqiqatın predmetini utopik təlimlərin sosial-siyasi mahiyyəti, fərqli cəhətləri və xüsusiyyətlərinin açılıb göstərilməsi təşkil edir. Qədim miflərin əhəmiyyəti, utopik ideyaların inkişafının sonrakı mərhələlərinin xarakteristikası verilir. Quldarlıq və erkən feodalizm dövründə utopik təlimlər yeni radikal ideyalarla zənginləşmişdir. Belə ki, qədim xalqların tarixi abidəsi "Avesta"da Yima ilk utopik cəmiyyətin yarıdıcısı kimi təqdim edilir. Daha sonra sosial bərabərlik, insanlar arasında maddi nemətlərin bərabər və ədalətli bölgüsü və s. haqqında zərdüştiliyin ideyalarını əxz edən manilik, məzdəklik və xürrəmiyin utopik ideyaları araşdırılır.

Açar sözlər: utopik cəmiyyət, maarifçi monarxiya, ideya cərəyanı, sosial bərabərlik, əmlak bərabərliyi.

Utopiya (yun. u - yox, və topos - yer, yəni mövcud olmayan yer) [4, 197] - arzu olunan mükəmməl bir cəmiyyət, xəyal edilən dövlət kimi başa düşülür. Hər bir tarixi dövr ictimai varlığın təkamülünün xüsusiyyətləri ilə bağlı olan özünün utopik fikirlərinin inkişafı və durğunluğunun nisbətində malikdir. Və bu baxımdan da ilk növbədə qədim utopik fikrin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək daha məqsədmüvafiq hesab olunur. Onun özəyini bütün dünyada son dərəcə geniş yayılmış “qızıl əsr” mifi, yəni insanların uzaq keçmişdə xoşbəxt yaşaması haqqında təsəvvürlər təşkil edir.

Siyasi-hüquqi fikir tarixində utopik ideyaların yaranması m.ə. I əsrə gedib çıxır. Utopuk fikirlərin yaranmasının ilkin mərhələsində insanlarda ilk dəfə üzə çıxan və onların yaşadığı dünyanı bütövlükdə olduğu kimi qəbul etmək, şübhə altına almaq, dəyişdirməyə cəhd etmək obyekt kimi nəzərdən keçirmək bacarığı ictimai şüurun fəallığının ən gözlənilməz təzahürləri üçün imkanlar açmışdır.

Dünya xalqları kimi, Azərbaycan xalqının da siyasi-hüquqi fikir tarixində

ədalətli sosial quruluş, utopiya haqqında ilk təsəvvürlər miflərdə öz ifadəsini tapmış, onlardan qaynaqlanmış və bir neçə yüzilliklər ərzində rasionallaşmaya məruz qalmış miflərlə dərin daxili əlaqəni qoruyub saxlamışdır. Bu mərhələdə mifoloji mətnlərdə öz əksini tapmış dünyanın yaranışı, hakimiyyət, qanun, insanın dünyadakı yeri haqqında təsəvvürlər bir neçə yüzilliklər dini-mifoloji çərçivədən çıxarılmamışdır. Onlar tədricən ictimai münasibətlərin, insan təfəkkürünün inkişafı prosesində - erkən quldarlıq cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində fərdi və ictimai süura təsir göstərən ideyalara çevrilmişlər.

Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim xalqların mədəniyyətinin, onların siyasi-hüquqi təsəvvürlərinin klassik mənbəyi zərdüştiliyin müqəddəs kitabı "Avesta"dır. Bu tarixi abidə təkcə öz dövrü üçün deyil, bütün dövrlər üçün mənəvi və elmi dəyərini qoruyub saxlamışdır. Avestada qədim xalqların mənəvi, dini, sosial görüşləri, qanunlar və mövcud qaydalar haqqında bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. O, uzun əsrlər boyu formalaşmış və müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyaları, bir çox dövlətin ərazisində məskunlaşan əhəlinin dünyagörüşünü əhatə etmiş, bu baxımdan da özündə müxtəlif sosial təbəqələrin maraqlarını ifadə edən sosial-siyasi və hüquqi ideyaları əks etdirir. Burada dövlət, hakimiyyət, qanun, ədalət və s. sosial hadisələr haqqında zəngin material toplanmışdır. Avestanın məzmununun öyrənilməsi Azərbaycan siyasi-hüquqi fikrində utopik ideyaların hələ qədim dövrlərdə meydana gəlməsi haqqındakı mülahizələri təsdiq edir.

Qeyd edilməlidir ki, Avestanın mətnində "dövlət" və "cəmiyyət" anlayışları mənəvi etibarilə, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Avestaya görə dövlət-cəmiyyətin struktur vahidləri aşağıdakılardan ibarətdir: cəmiyyətin aşağı vahidi hesab edilən ev-ailə; qəbilə, qəbilə icması; bir neçə qohum icmaları birləşdirən tayfa; tayfaların ittifaqından təşkil edilən vilayət ("dahya"); bir neçə vilayətin birliyinin ifadəsi olan dövlət [3,14]. Burada səmavi çarlığın təcəssümü olan dövlət daxili müstəqillik, müəyyən ərazi üzərində hər cür xarici nəzarəti istisna edən tam hökmranlıq kimi təqdim edilir. Onun əsas funksiyalarından biri müqəddəs odun mühafizə edilməsidir ki, bu da xalqın mənəvi cəhətdən birləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Zərdüş qanunlarına görə dövlətin digər bir funksiyası "Aşa"-nın (Asha) mühafizə edilməsidir, çünki yer üzündə işıq qələbəsi, xalqın və hər bir insanın rifahı məhz ondan asılıdır. Aşa ədalətli qayda, ədalət mühakiməsinin, xeyir işlərin müdafiəçisi, haqq yolunu göstərən kimi qələmə verilir. O, mənşə və təbiəti etibarilə Ahura Məzda dünyasına, ilahi yaranışa mənsubluğu ifadə edir. Aşa həm sırf əxlaqi tərəfdən, həm nizam-intizam xarakterli göstərişlər nöqtəyi-nəzərindən Ahura Məzda qanununa riayət edilməsini ehtiva edir. Ümumiyyətlə, "Aşa" sözü başlıca olaraq "bakirəlik", "qüsuruzluq" mənasını verir ki, bu da yalnız mədəniyyətlərin təmizliyini deyil, həm də səhvlərdən və ya ağılsız hərəkətlərlə təmasdan irəli gələn hər hansı pisliklərin olmamasını ifadə edir [9]. Zərdüş özünün sosial idealının reallaşmasını Ahura Məzdanın ona bəyan etdiyi kimi, Aşanın - ədalətli qaydaların tanınmasında görür: "Yalnız bir yol vardır və o yol Aşanın yoludur, bütün

digər yollar isə yolsuzluqdur" [5, 107].

Bəşəriyyətin sosial-siyasi fikir tarixində utopiya haqqında ilk ideyalar öz əksini zərdüştiliyyətin təlimində tapmışdır. Avesta ilk insan, səma oğlu Yima, onun hələ cənnətdə mövcud olduğu vaxtlar haqqında mifdən xəbər verir. "Vendidad"ın ikinci fəslində cənnətdən ət yediyi üçün qovulan Yimanın "qızıl əsr" adlanan 1000 illik hakimiyyəti dövründən bəhs olunur (Yəşt, IX, 10). O, yer üzünü cənnətə çevirən xoşbəxt hökmdar kimi təsvir olunur (Vendidad, II). Yima cəmiyyəti ədalətlik prinsipi əsasında qurur. Bu zaman sosial ədalətlik kateqoriyası xeyirlə, düşmənçiliyin, qəzəbin, yalanın, zorakılıq və ölümün olmaması, xoşbəxt həyat qurmaq və bir sıra digər mənəvi kateqoriyalarla eyniləşdirilir.

Yima ölkəni ağılla və ilahi qanunlarla idarə edən ilk müdrik hökmdardır. Sərt qış, tufan olacağı haqqında xəbər alan Yima Ahura Məzdanın əmri ilə yer üzündə sığınacaq yaradır. Ahura Məzda Yimaya mənzil qurmağın, torpağı becərməyin, xalqı qorumağın yollarını göstərir, o, düşmənçilik, qəzəb, yalan, ölüm olmayan bir səltənət yaratmağı tələb edir.

Yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, Zərdüştin sosial ideali olan ədalətli ictimai quruluş, "xoşbəxt cəmiyyət" kifayət qədər yüksək rifah və yüksək mənəviyyətlə səciyyələnir. Bu, zərdüştiliyyətin əxlaqi prinsipləri (xeyirxah fikir, xeyirxah söz, xeyirxah əməl) üzərində qurulmuş, istismarın aradan qaldırıldığı, ədalətin, xeyirxahlığın, maddi və mənəvi bərabərliyin təmin olunduğu bir utopik cəmiyyətdir ki, burada verilən sözlə sədaqətlə əməl edilir, əmin-amanlıq, torpağa sevgi təqdir edilir. Yimanın qurduğu utopik dövlətdə əməksevərlik yalnız insanların maddi rifahını yaxşılaşdırmaq üçün deyil, həm də onlarda müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün zəruri hesab olunur. "Xoşbəxt cəmiyyət"də hökmdarın fəaliyyəti hər bir üzvünün fəravan həyatını, əmin-amanlığını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu cəmiyyətdə hökmdara verilən hakimiyyət "xeyirxah hakimiyyət" kimi müəyyən edilir" [1, 44]. İnsanlar Yimanın yaratdığı yerdə xoşbəxt həyat sürürlər.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də bu cəmiyyətdə hakimiyyətin xarakteri ilə bağlı ideyalardır. Tədqiqatçıların gəldiyi yekdil fikir bundan ibarətdir ki, zərdüştilik təlimində hakimiyyətin ilahi mənşəyi təbliğ edilir. Burada sahibinə ilahi nur və qanuni hakimiyyət hüququ verən "xvarno"nun (çar hakimiyyətinin simvolu) daşıyıcısı olan hökmdar hakimiyyəti başa düşülür. Hakimiyyətin formaları məsələsi isə prof. M.Məlikovanın fikrincə, maarifçi monarxın hakimiyyətinin tanınması planında öz həllini tapmışdı [6, 98]. Zərdüştin təlimində maarifçi monarx Məzda qanunlarını bilən və onu ictimai həyata tətbiq edən hökmdar kimi təsvir edilir. Cəmiyyətin rifahı naminə, hökmdarın yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olması, güclü qüdrət sahibi olması vacibdir.

"Vendidad"da Yimanın yaratdığı "xoşbəxt cəmiyyətin" "sahibi", müdrik hökmdarı kimi mülki hakimiyyətin başçısı Urvatat-Nara və dini hakimiyyətin başçısı isə Zərdüştin adı çəkilir. "Vendidad"ın sonuncu paragraflarının sonradan əlavə olunması nəzərə alınarsa, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Avestada

Zərdüşt Məzda qanunlarını təbliğ edən, onu rəhbər tutan, insanlar üçün zorakılığın olmadığı xoşbəxt cəmiyyət yaratmalı olan müdrik hökmdar kimi təqdim olunmuşdur.

III-IX əsrləri əhatə edən erkən feodalizm dövrünün siyasi fikir tarixi ictimai əmlak təməli üzərində orijinal sosial harmoniya və ədalət prinsiplərinin irəli sürülməsi ilə zənginləşdi. Bu mərhələdə qədim dövrlərin bərabərlik, ədalət, əməyin ümumiliyi prinsiplərinə əsaslanan utopik ideyaları əxz edərək yeni keyfiyyət xüsusiyyətləri qazandı. Xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, sosial və əmlak bərabərliyinin bərqərar edilməsi, dünyəvi nemətlərin xalqın mənafeyinə uyğun bərabər bölünməsi kimi qəti tələblərin irəli sürülməsi və utopik bərabərləşdirici ideyaların təbliği erkən feodalizm dövründə utopiya haqqında ideyaların mühüm xüsusiyyəti hesab olunur. Əlbəttə bunu təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki bu ideyalar ölkə üçün mürəkkəb tarixi bir şəraitdə formalaşmışdır. Bunu ilk növbədə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında feodal münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı, ölkə ərazilərinin digər dövlətlər tərəfindən zəbt edilməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Feodal münasibətlərinə keçid prosesində sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, yadelli işğalçıların hakimiyyəti altına düşmək ciddi nəticələrə gətirib çıxartmışdır ki, bu da tarixdə özünə müvafiq yer tutmuş müxtəlif bidətçi cərəyanların yaranmasına təkan vermişdir. Hakim ideologiyaya qarşı siyasi və ideoloji etiraz kimi formalaşan bidətçilik cərəyanları yerli feodallar və xarici işğalçılara qarşı mübarizə şüarı altında baş verirdi. Bu da, prof. M.F.Məlikovanın qeyd etdiyi kimi, "obyektiv olaraq müəyyən sosial-siyasi, müəyyən mənada həm də iqtisadi hərəkət proqramının irəli sürülməsi zərurətini, həmçinin bunun praktik olaraq həyata keçirilməsi və yeni, gözlənilən və arzu olunan cəmiyyət proqramı yaratmaq cəhdlərini şərtləndirmişdir ki, bu da həmin dövrdəki şəraitdə yalnız utopiya ola bilərdi" [7, 6].

Nəzərdən keçirilən dövr böyük sosial-siyasi əhəmiyyətə malik olan manilik (III əsr) və məzdəkilik (V əsrin sonları-VI əsrin əvvəlləri) cərəyanları ilə əlamətdar olmuşdur. Bu ideoloji cərəyanların mənbəyini başlıca olaraq hələ də mövcud olan və fəaliyyət göstərən zərdüştilik təlimi təşkil etmişdir. Yüksək zümrələrin hökmranlığına qarşı yönəlmiş manilik və məzdəkilik cərəyanlarının əsas məqsədi istismardan azad olmaq, sosial-siyasi azadlıqlar əldə etmək idi.

Bidətçi cərəyanlar kimi inkişaf edərək kütləvi ictimai-siyasi hərəkətə çevrilən manilik və məzdəkilik təlimlərində xalq kütlələrinin iqtisadi və sosial-siyasi reallıqlarla şərtləndirilmiş sosial tələbləri irəli sürülmüşdür. Əməkçi xalqın mənafehlərinin müdafiə olunması, maddi nemətlərin insanlar arasında bərabər bölgüsü bu təlimlərin əsas çağırışı olmuşdur. Kütlələri öz ardınca aparmağı bacaran manilik və məzdəkilik cərəyanlarının qüvvəsi və nüfuzu da məhz elə bunda idi.

Manilik III əsrin ortalarında Arşaqilər qəbiləsindən olan Mani tərəfindən yaranmışdır. Zərdüştülükdə olduğu kimi, Maninin təlimində də əsas məsələ yer üzündə xeyirin şərlə, işığın qaranlıqla əbədi mübarizəsidir. Mani "Sirlər kitabı", "İki prinsip haqqında kitab", "İncil", "Həyat xəzinəsi", "Nəsihətlər" və s. əsərlərində siyasi həyatı, dövlətin inkişafını və hüququ bu əksliklərin

mübarizəsi prizmasında nəzərdən keçirirdi. O, xeyirin şər üzərində qələbəsinə, bunun da nəticəsində yer üzündə ədalətin, sülhün və xoşbəxtliyin zəfər çalmasına inanırdı.

Manilikdə həm iqtisadi məzmun daşıyan sosial etirazlar, həm də siyasi xarakterli ideyalar ehtiva olunmuşdur. O, sosial ədalətsizliyin köklərini xüsusi mülkiyyətdə görür, əmlak bərabərsizliyini ən böyük ədalətsizliklərdən biri hesab edirdi. Maninin ictimai-siyasi ideyalarının əsasını sosial bərabərlik, xalqın rifahının yaxşılaşdırılması, maddi nemətlərin insanlar arasında ədalətli və bərabər bölgüsü, sadə həyatın təbliği təşkil etmişdi. Bu isə, həmin dövrdə həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olan bir arzu idi. Maninin təlimində utopik ideyalar sosial ədalətlik, bərabərlik, azadlıq, ədalətsizliyin qarşısının alınması prinsipləri üzərində qurulmuşdur.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün, yəni bərabərlik prinsipinə əsaslanan ədalətli cəmiyyət qurmaq naminə Mani tərəfindən təklif olunan mübarizənin passiv forması bu təlimi zərdüştilikdən fərqləndirirdi. O, hesab edirdi ki, İşğın (Xeyri) Qaranlığın (Şərin) hakimiyyətindən xilas edilməsinə, siyasi sferada istismarın, sosial və əmlak bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına yalnız asketik həyat tərzini keçirməklə nail olmaq olar; sosial şər üzərində dünyəvi nemətlərdən, mülkiyyətdən, zərdüştilikdən fərqli olaraq ailə həyatından imtina etməklə qələbə çalmaqla olar. Öz dövrü üçün yeni olan bu müddəalar, xüsusilə də maddi nemətlərdən imtina etmək manilik təliminin müasiri olduğu cəmiyyətə qarşı bir mübarizə forması kimi qiymətləndirilməlidir.

Mahiyət etibarilə Mani ədalət, ümumi rifah, onun özü tərəfindən işlənib hazırlanmış əxlaqi qaydaların rəhbər tutulması və s. əsasında insanların və bütün cəmiyyətin həyat tərzini ilə bağlı tələblər irəli sürmüşdür.

İctimai-siyasi hərəkət olmaqla ədalətsizliyə, zorakılığa əsaslanan ictimai quruluşa qarşı çıxan manilik təliminin ardıcılıqları təqiblərə məruz qalsalar da, uzun illər öz ideyalarını həm öz vətənlərində, həmçinin də onun hüdudlarından kənar da yaymağa müvəffəq olmuşlar. Manilik möhkəm və tənzim olunmuş təşkilata, müxtəlif ölkələrdə təbliğat aparən çoxsaylı missionerlərə malik idi. Maniliyin müvəffəqiyyət qazanması məhz təlimin cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin əmlak və sosial bərabərsizliyinə qarşı etirazlarını ifadə etməsi ilə izah olunur. Manilik Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikir tarixində dərin iz qoymuş, bir sıra cərəyanların ideya mənbəyinə çevrilmişdir.

Utopik ideyaların inkişafında V əsrin sonları - VI əsrin əvvəllərinə Azərbaycanda geniş yayılmış məzdəkilik cərəyanının xüsusi rolu olmuşdur. Nəhəng xalq hərəkətinə başçılıq etmiş bu cərəyanın yaradıcısı Məzdəkin təlimi ictimai fikir tarixinə yenilik gətirmişdir. Məzdəkilik təlimi zərdüştilikdən, zərvanilikdən və manilikdən fərqli olaraq daha radikal ideyalar, tələblər irəli sürmüşdür. Məzdəkilik manilikdə olduğu kimi, asketik həyat tərzini təbliğ edirdi. Lakin Məzdək manilikdən fərqli olaraq insanları bədbinlikdən uzaq olmağa, şərə və onun nəticələrinə, təm-tərağa qarşı açıq, fəal mübarizəyə çağırırdı. O, bəşəriyyətin sosial şərdən azad olmasını feodal hakimiyyətinin və xü-

susi mülkiyyətin inqilabi yolla ləğv edilməsində görür, sosial ədalət uğrunda üsyana qalxmağı mümkün hesab edirdi: "Bu müddəalarla razılaşmayan şəxs Əhrimənin pərəstişkarıdır və onun könüllü surətdə verməli olduğunu ondan zorla almaq lazımdır" [8, 167].

İctimai görüşlərinə görə utopik bərabərləşdirici kommunizmin təbliğatçısı olan Məzdək erkən feodalizm dövründə reallaşması qeyri-mümkün olan ideyaları irəli sürmüşdü ki, bu ideyalar da sosial utopiyanın ilkin təsəvvürləri hesab edilir. Ehtimal etmək olar ki, o, islahatçı kimi çıxış etmişdir. Məzdək mövcud quruluşun, sistemin tamamilə yeni - ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan sistemlə əvəz edilməsi, sosial ədalətsizliyə qarşı inqilabi mübarizəyə çağırış şüarı ilə çıxış edirdi. O, sosial problemlərin - sosial və əmlak bərabərliyinin, maddi rifahın və s. xalqın mənafeyi mövqelərindən çıxış edilməklə həll olunmasının vacibliyini ortaya atmışdı. Məzdəkin irəli sürdüyü radikal tələblərdən biri bütün nemətlərin insanlar arasında tam bərabər bölünməsi idi. Onun fikrincə, Allah nemətləri ona görə yaratmışdır ki, adamlar onları öz aralarında tən bölsünlər. Lakin insanlar bir-birlərinə qarşı böyük ədalətsizlik etmişlər. Ona görə də varlıların əmlakını alıb, yoxsullara vermək lazımdır.

Məzdək insanların bir qrupunun həddindən artıq varlı, digərlərinin isə ehtiyac içində yaşamasını ədalətsiz hesab edirdi. Buna görə də möminlərin əmlaklarını öz dindaşları arasında bölüşdürülmələrini tələb edirdi. Orta əsrlərin məşhur dövlət və ictimai-siyasi xadimi, ilahiyyətçi alim Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk "Siyasətnamə" əsərində məzdəkiliyi tənqid edərək onun irəli sürdüyü ideyalara və müddəalara istinad edirdi: "Malı adamların arasında birləşdirib bölüşdürmək lazımdır, hamı allah-taalanın bəndəsi, Adəmin övladlarıdır, bir-birlərinin malını xərcləməlidirlər... Hamının vəziyyəti eyni, imkanları bərabər olmalıdır" [2, 136].

Gətirilən sitatdan aydın olur ki, məzdəkilik cəmiyyətdə baş verən haqsızlığın, istismarın səbəbini mülkiyyətlə əlaqələndirirdi. Bu mövqedən çıxış edərək Məzdək belə bir məntiqi nəticəyə gəlmişdir ki, ədalətli cəmiyyəti yalnız xüsusi mülkiyyəti və hər cür silki qeyri-bərabərsizliyi ləğv etmək, əmlakı ictimailəşdirmək, sosial bərabərliklərə nail olmaq yolu ilə qurmaq olar. Məzdəkilik sosial bərabərliyə nail olmanı ədalətin təntənəsi hesab edirdi.

Beləliklə də, Məzdəkin siyasi ideali əsasında mülkiyyətin ümumiliyi, bütün maddi nemətlərin bərabər bölgüsü, insanlar arasında bərabərlik prinsipinin durduğu, ədalət, yüksək əxlaq normalarının üstünlük təşkil etdiyi utopik cəmiyyət idi.

Məzdəkiliyin ictimai əhəmiyyəti və dəyəri onun əməliliyində özünü büruzə verir. Belə ki, Məzdək iri torpaq sahiblərinə hücum edib onların əmlakını yoxsullar arasında bölüşdürməklə öz ideyalarını əməli olaraq həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur.

Öz dövrünü qabaqlayan, sosial cəhətdən yetkin ideyalar irəli sürən məzdəkilik hərəkəti amansızcasına yatırılmışdı. Çünki məzdəkiliyin yüksələn qüdrəti Sasanilərin taxtı-tacı və dövlətin daxili siyasəti üçün birbaşa təhlükəyə

çevrildiyindən bu hərəkətin sonu qaçılmaz idi. Buna baxmayaraq, məzdəkilər hərəkəti dövlətin daxili həyatının qüsurlarını, çatışmazlıqlarını aşkara çıxartdı, onun əsaslarını sarsıtdı. Hərəkət məğlubiyyətlə sona çatsa da, Məzdəkin ideyaları uzun müddət yaşamış, təlimin ardıcılıarı gizli fəaliyyət göztərərək xalq kütlələrini feodal zülmünə qarşı mübarizəyə qaldırmışdı.

Tarix göstərir ki, utopiya haqqında ideyalar siyasi-hüquqi fikir tarixinin sonrakı inkişaf mərhələlərində də bir çox ideya cərəyanlarının əsasını təşkil etmişdi. Buna IX əsrin əvvəllərində ərəb əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsi kimi yaranmış xürrəmlik cərəyanının ideyaları şəhadət verir. Xürrəmlik Xilafət tarixində baş verən dini-siyasi çıxışlardan ən əzəmətlisi, ərəb üsul-idarəsinə qarşı xalqın azadlıq mübarizəsi səviyyəsinə ucalan bir ideya cərəyanı idi. Bu cərəyanın ideyaları, xüsusən də istismardan azad, mülkiyyətsiz cəmiyyət haqqında irəli sürdükləri tələblər yeni deyildi, bir çox məqamda məzdəkiliyin təbliğ etdiyi ideyaların davamı idi. Bu onunla izah edilir ki, həmin dövrdə məzdəkiliyin təbliğ etdiyi ideyaları yenidən canlandıran obyektiv səbəblər hələ də mövcud idi. Əgər məzdəkilik feodal istismarına və hakim təbəqənin firavan həyat tərzinə qarşı yönəlmişdisə, xürrəmilər daha çox Xilafətin milli əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsi aparmışdılar.

Zərdüştilik, manilik, məzdəkilikdən qaynaqlanan xürrəmlik insanları köləliyə və hüquqsuzluğa məhkum edən sosial və əmlak bərabərsizliyini, xarici hökmranlığı və feodal əsarətini şərin təzahürü kimi qələmə verirdi. Xürrəmlik təliminin ardıcılıarı maddi nemətlərin ədalətsiz, qeyri-bərabər bölgüsünə qarşı çıxaraq onu insanların sosial-iqtisadi və siyasi məqsədinə yönəldir, onların firavan həyatını təmin edən əsas vasitə hesab edirdilər. Təlimin əmlak bərabərliyi haqqında ideyaları insanların maddi tələbatlarının təmin edilməsi məqsədindən irəli gəlirdi. Xürrəmiliyin ideyaları mülki azadlıqları təmin edə bilən cəmiyyət yaratmağa yönəlmişdir. Cərəyan xüsusi mülkiyyətin, feodal asılılığının ləğv olunmasına, əmlakın ictimailəşdirilməsinə, beləliklə də kəndli icmalarının hüquqlarının bərpa olunmasına çağırırdı. Onu da qeyd edək ki, məzdəkilər kimi xürrəmilər də irəli sürdükləri ideyaların qismən də olsa, gerçəkləşməsinə nail ola bilmişdilər.

Quldarlıq və erkən feodalizm dövründə Azərbaycan siyasi-hüquqi fikir tarixində formalaşmış azad, ədalətli, mükəmməl bir cəmiyyət haqqında utopik ideyalar nəinki ölkəmizdə, həm də Avropada bir çox bidətçi cərəyanların ideya mənbəyinə çevrilmişdi. Belə ki, manilik İtaliyada katarlar, Fransada albiqoylar cərəyanının düşüncə və fəaliyyətlərinə mühüm təsir göstərmiş, Məzdəkin xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, əmlakın ümumiliyi ideyaları isə Avropada kommunizm haqqında utopik sosialistlərin ideya mənbəyi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2014, 456 s.
2. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Çıraq, 2007, 273 s.
3. İsmayılov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 572 s.
4. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.

5. Маковельский А.О. Авеста. Баку: АН Аз.ССР, 1960, 143 с.
6. Меликова М.Ф. Древний Иран. Авеста /История политических и правовых учений. Древний мир. М.: Наука, 1985, 349 с.
7. Меликова М.Ф. Из истории просветительства в Азербайджане в III-X вв. // Вестник Бакинского Государственного Университета. Серия социально-политических наук, 2009, №1, с.5-14.
8. Brentjes B. Die Iranische Welt vor Mahommed. Leipzig, 1967.
9. De Arlez C. Avesta: Livre sacre du Zoroastrisme. P. 1881 (fransız dilində tərcümə).

О ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ИДЕЙ ОБ УТОПИЧЕСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В ИСТОРИИ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Т.К.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье поэтапно исследуются зарождение и развитие утопических идей в политико-правовой мысли Азербайджана. Предмет исследования составляет раскрытие социально-политической сущности, отличительных черт и особенностей утопических учений, характеризуется значение древних мифов, утопических идей последующих этапов развития. В период рабовладения и раннего феодализма утопическое учение обогащается новыми радикальными идеями. В известном историческом памятнике права древних народов – Авесте - характеризуется первый человек и царь Йима как создатель утопического общества. Далее исследуются утопические идеи манихейства, маздакизма и хуррамитизма, перенявших идеи зороастризма о социальном равенстве, о равном и справедливом распределении материальных благ между людьми и др.

Ключевые слова: утопическое общество, просвещенная монархия, социальное равенство, имущественное равенство.

ABOUT THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF IDEAS ABOUT A UTOPIAN STATE IN THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL THOUGHT OF AZERBAIJAN

T.K.ZEYNALOVA

SUMMARY

In this article examined in stages the origin and development of utopian ideas in the political and legal thought of Azerbaijan. The subject of the research is the disclosure of the socio-political essence, differences and peculiarities of utopian teachings, is characterized the significance of ancient myths, utopian ideas of subsequent stages of development. During the period of slavery and early feudalism, utopian teaching is enriched with new radical ideas. In the well-known historical monument of the law of ancient peoples - Avesta - is characterized the first man and king Yima as the creator of a utopian society. Next are explored the utopian ideas of manichaeism, mazdakism and khurramism, which adopted the ideas of zoroastrianism about social equality, about the equal and fair distribution of material wealth between people, etc.

Keywords: utopian society, enlightened monarchy, current of ideas, social equality, property equality.

UOT 341.2; 341.241.14

**PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN
HÜQUQLARININ QORUNMASINDA OMBUDSMANIN ROLU****S.Y.ƏLİYEVƏ***Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(Ombudsman)**ombudsman@ombudsman.az*

Müasir dövr üçün çox aktual bir mövzuya həsr olunmuş bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) yeni növ koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi sahəsində fəaliyyəti, o cümlədən irəli sürdüyü müvafiq təklif və tövsiyələr elmi-praktik baxımdan təhlil edilmişdir. Eyni zamanda əlilliyi olan şəxslərin öz iradəsi ilə tərək edərək bilmədiyi yerlərdə həyata keçirilmiş monitorinq və başçəkmələr barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: koronavirus (COVID-19), pandemiya, karantin rejimi, əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi, Ombudsman, təkliflər, monitorinq mexanizmi, Milli Preventiv Mexanizm

Məlum olduğu kimi, 2019-cu ilin dekabr ayında aşkar olunan və 2020-ci ilin yanvar ayından etibarən dünyada sürətlə yayılmağa başlayan yeni növ koronavirusla (COVID-19) əlaqədar Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən 2020-ci il 11 mart tarixindən pandemiya elan edilmişdir [1].

2020-ci ilin fevral ayından Azərbaycanda da yayılmağa başlayan COVID-19 infeksiyasının qarşısının alınması məqsədilə ilk günlərdən başlayaraq dövlət və hökumət tərəfindən profilaktik və təxirəsalınmaz tədbirlərin operativ həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 27 fevral tarixli Sərəncamı ilə Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargah yaradılmışdır [2].

Təbii ki, COVID-19 virusunun qlobal şəkildə yayılması nəticəsində dünya dövlətləri, o cümlədən də Azərbaycan Respublikası tərəfindən yoluxmaların qarşısının alınması və vətəndaşlara təsirinin azaldılması məqsədilə bir sıra addımlar atılmış və bu sahədə işlər hazırda da davam etdirilməkdədir.

Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın Baş nazirin sədrliyi ilə keçirilmiş 23 mart 2020-ci il tarixli iclasında COVID-19 pandemiyası ilə mübarizədə müxtəlif ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınaraq, əhalinin sağlamlığının qorunması ali məqsəd kimi qəbul edilərək koronavirus infeksiyasının ölkədə

yayılmamasının, onun törədə biləcəyi fəsadların qarşısının alınması məqsədilə “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 25-ci maddəsinə əsasən ölkəmizdə 24 mart 2020-ci il saat 00:00-dan etibarən xüsusi karantin rejiminin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

Bu qərara uyğun olaraq koronavirus təhlükəsi ilə əlaqədar bütün kütləvi tədbirlər ləğv edilmiş, təhsil müəssisələrində tədris, təlim və tərbiyə prosesi dayandırılmış, ölkəmizin quru sərhədləri bağlanmış, şəhər və rayonlara giriş-çixış məhdudlaşdırılmış, xəstəliklə mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə xüsusi karantin rejimi mərhələli şəkildə sərtləşdirilmişdir. Bu müddət ərzində epidemiyanın Azərbaycan ərazisində yarada biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması üçün bütün sahələr və istiqamətlər üzrə lazımi tədbirlər görülmüş və görülməkdədir. Atılmış bütün addımların əsas məqsədi əhalinin sağlamlığının və həyatının qorunmasıdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən koronavirusla mübarizə tədbirləri çərçivəsində göstərilən təşkilati dəstək nəticəsində bütün sosial xidmət müəssisələrində Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın müəyyən etdiyi qaydalara və sosial təcrid rejiminə əməl olunması təmin edilir.

Əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarından biri kimi əlilliyi olan şəxslərin və yoluxma riski yüksək olduğuna görə yaşlı insanların yeni növ koronavirus infeksiyasından qorunması, onların sağlamlığının etibarlı qorunması üçün mütəmadi olaraq bütün sosial xidmət müəssisələrində sanitar-gigiyenik vəziyyətə ciddi nəzarət həyata keçirilir, virus əleyhinə dezinfeksiya işləri aparılır, bütün sakinlər mütəmadi olaraq müayinələrdən keçirilir, dezinfeksiyaedici və qoruyucu vasitələrlə təmin edilir, onlara və işçi heyətə infeksiyadan qorunma qaydaları barədə maarifləndirici məlumatlar verilir.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) tərəfindən COVID-19 pandemiyası dövründə insan hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi məsələlərinə diqqətin daha da artırılması istiqamətində bir sıra zəruri addımlar atılmış, bununla əlaqədar müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə mövcud pandemiya ilə bağlı tətbiq edilən xüsusi karantin rejimi çərçivəsində vətəndaşların Ombudsmanın Aparatında və regional mərkəzlərində qəbulunun müvəqqəti olaraq dayandırılmasına baxmayaraq əhaliyə müraciət etmək üçün alternativ imkanlar yaradılmışdır.

Belə ki, hər bir kəs, o cümlədən əlilliyi olan şəxslər və sosial baxımdan həssas əhali qruplarına aid edilən digər insanlar poçt, onlayn müraciət, e-mail, faks, sosial şəbəkələr (“Facebook”, “Twitter”), habelə 7/24 rejimində xidmət göstərən 916 nömrəli Çağrı Mərkəzi vasitəsilə Ombudsman Aparatına müraciət edə bilirlər. Daxil olan bütün müraciətlərə hər zaman çox böyük həssaslıqla ya-

naşılır, qaldırılan məsələlərin həlli ilə bağlı operativ olaraq təcili addımlar atılır.

Eyni zamanda, Müvəkkilin Gəncə, Şəki, Quba və Cəlilabadda yerləşən regional mərkəzlərinin əhatə dairəsinə daxil olan şəhər və rayonlardan göndərilən müraciətlərin yerində araşdırılması, mövcud pandemiya şəraiti ilə əlaqədar olaraq əsasən onlayn formatda, eləcə də zəruri sosial davranış və sanitariya-epidemioloji tələblərə uyğun hüquqi maarifləndirmə işinin həyata keçirilməsi sosial baxımdan həssas əhali qruplarından biri kimi əlilliyi olan şəxslərin də hüquqlarının səmərəli təmini üçün əlavə imkanlar yaradır.

COVID-19 pandemiyası ilə bağlı Ombudsman xalqa müraciət edərək müvafiq preventiv və profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin ölkəmizdə əhali arasında COVID-19 infeksiyasına yoluxma hallarının qarşısının alınması, həssas qruplardan biri kimi yaşlı insanların, uşaqların, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərin sağlamlığının qorunması məqsədinə xidmət etdiyini, buna görə də hər bir şəxsi, bütövlükdə əhalini ölkə rəhbərliyinin, ÜST-nin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın qərarlarına, təklif və tövsiyələrinə qeyd-şərtsiz riayət etməyə çağırmış, yeni növ koronavirus üçün xarakterik simptomları hiss edən şəxslərə aidiyyəti üzrə qaynar xətlərə (103 və ya 15-42) zəng etməyi tövsiyə etmişdir [3].

Ölkəmizdə COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə ilə bağlı xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunduğu ilk dövrlərdə əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarından biri kimi əlilliyi olan şəxslərin tibbi spirt, maska, əlcək, habelə digər infeksiya əleyhinə vasitələrə, müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərin işə müayinə, müalicə və reabilitasiya xidmətlərinə, zəruri dərman preparatlarına, kommunal xidmət xərclərinin ödənilməsində onlar üçün güzəştlərin edilməsinə, infeksiyadan qorunma üsulları və sosial izolyasiya tədbirləri ilə bağlı ətraflı informasiya əldə etmələrinə daha çox ehtiyacları var idi.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq COVID-19 infeksiyasının yayılması ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı dövlət və yerli özünüidarə orqanlarına, vəzifəli şəxslərə, digər idarə, müəssisə və təşkilatlara, sahibkarlıq subyektlərinə Müvəkkil tərəfindən açıq müraciət ünvanlanaraq, pandemiya şəraitində əlilliyi olan şəxslərə qayğının daha da artırılmasının zəruriliyi diqqətə çatdırılmışdır [4].

Müraciətdə BMT-nin Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları üzrə Xüsusi Məruzəçisinin dünyada COVID-19 pandemiyasının yayıldığı dövrdə əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə dair bəyanatında qeyd olunmuş müvafiq çağırışlar da nəzərə alınmaqla onların sosial-hüquqi müdafiəsinin səmərəli şəkildə təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Aztəminatlı ailədən olan, habelə özünəqulluq qabiliyyəti olmayan və tənha yaşayan əlilliyi olan şəxslərin mütəmadi olaraq infeksiya əleyhinə vasitələrlə (tibbi spirt, maska və əlcək) təmin edilməsi;
2. Müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən əlilliyi olan şəxslərin səyyar formada müayinə, müalicə və reabilitasiya xidmətlərinə cəlb edilməsi;

3. Dispanser qeydiyyatında olmaqla əlilliyi olan, habelə risk qrupuna düşən müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən şəxslərin yaşayış yeri üzrə zəruri dərman preparatları ilə təcili olaraq təmin olunması;

4. Əlilliyi olan şəxslərə kommunal xidmət xərcləri ilə bağlı təcili olaraq müvafiq güzəştlərin tətbiq edilməsi;

5. Yaşayış yeri olmayan əlilliyi olan şəxslər müəyyən edildikdə onların dərhal həssas əhali qruplarından olan şəxslər üçün Sığınacaq və Sosial Reabilitasiya Müəssisəsinə yerləşdirilməsi ilə bağlı təcili tədbirlərin görülməsi;

6. Koronavirus infeksiyası ilə mübarizə üzrə qəbul edilən qərarlar, təklif və tövsiyələr, habelə, infeksiyadan qorunma üsulları barədə məlumatların əlilliyi olan şəxslərə, o cümlədən görmə və eşitmə məhdudiyətli insanlara çatımlılığının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq formatda (tiflo və surdo şərhlə) televiziya verilişlərinin, habelə onlayn proqramların yayımlanması və bu mövzuda Brayl əlifbası ilə bukletlərin çap edilməsi;

7. Pensiya, müavinət, təqaüd kartlarının, əlilliyi olan müştərilərin vaxtı bitən kartlarının müvafiq banklar tərəfindən korporativ sosial məsuliyyət strategiyası çərçivəsində xüsusi karantin rejimi müddətinə uzadılması;

8. Sahibkarlıq subyektlərinin mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq əlilliyi olan işçilərinə diqqət və dəstəyinin artırılması.

Bundan əlavə müraciətdə əlilliyi olan şəxslər də daxil olmaqla sosial baxımdan həssas əhali qrupları barəsində sosial müdafiə xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı proporsionallıq, zərurilik və ayrı-seçkiliyin yol verilməzliyi prinsiplərinə əməl edilməsinin əhəmiyyətinin nəzərə alınması tövsiyə edilmişdir.

Qeyd olunan təklif və tövsiyələrin bir çoxu artıq aidiyyəti qurumlar tərəfindən nəzərə alınmışdır ki, bu da COVID-19 pandemiyası dövründə əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ombudsman təsisatı pandemiya dövründə də əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsini daim diqqət mərkəzində saxlayır. Müvəkkilin BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş müstəqil monitorinq mexanizmin, habelə “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın Fakültativ Protokolunda nəzərdə tutulmuş milli preventiv mexanizmin funksiyalarının icrası çərçivəsində əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmədən psixiatriya, sosial və penitensiar xidmət müəssisələrində, habelə saxlanılan şəxslərin öz iradəsi ilə tərki edə bilmədiyi digər yerlərdə monitorinq və başçəkmələr həyata keçirilir. Bu zaman həmin əlilliyi olan şəxslərə yaradılmış şəraitin müyəssərliyi, qidalanma, tibbi və sosial xidmətlərə çıxış imkanları, COVID-19 infeksiyası ilə əlaqədar məlumatlandırma tədbirləri və bununla bağlı çap materiallarının paylanması, görünən yerlərdə asılması yerində yoxlanılır, olmayan yerlərdə isə təcili təmini məsələləri qaldırılır.

Müvəkkilin tapşırığına əsasən Milli Preventiv Qrupun (MPQ) üzvləri, o cümlədən Müvəkkilin Gəncə və Şəki regional mərkəzlərinin nümayəndələri

tərəfindən COVID-19 infeksiyasına qarşı görülən qabaqleyici tədbirlərin və sanitariya vəziyyətinin öyrənilməsi üçün Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin Bakı İstintaq Təcridxanasına, 10 və 17 sayılı cəzaçəkmə müəssisələrinə, 2 saylı İstintaq Təcridxanasına və Şəki Penitensiar Müəssisəsinə, habelə Daxili İşlər Nazirliyinin İnzibati Həbs Olunanların Saxlama Mərkəzinə plan-dankənar başçəkmələr həyata keçirilmişdir [5].

Bundan əlavə, Müvəkkilin xüsusi tapşırığı ilə Aparatın əməkdaşları tərəfindən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 1, 2 saylı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində, 1, 2, 3 saylı psixonevroloji sosial xidmət müəssisələrində, ahıl şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsində, Gəncə Şəhər Pensiyaçıların Ərazi Sosial Xidmət Mərkəzində, Həssas əhali qruplarından olan şəxslər üçün Sığınacaq və Sosial Reabilitasiya Müəssisəsində yaşayan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin hüquqlarının xüsusi karantin rejimi şəraitində təmini vəziyyəti müvafiq qaydada araşdırılaraq öyrənilmiş və onların məlum infeksiyadan qorunması istiqamətində görülən işlər haqqında məlumat verilmişdir [6].

MPQ-nin ixtisasca həkim üzvünün də iştirak etdiyi başçəkmələr zamanı həmin müəssisələrin girişində daxil olan şəxslərin hərərətinin ölçülməsi üçün tibb işçisinin xidmət apardığı, həmçinin şəxslərin əllərinin xüsusi dezinfeksiyaedici məhlulla təmizlənməsinin təşkil edildiyi, məhkumların və saxlanılan şəxslərin gündəlik məlumatlandırıldığı, müayinələrin aparıldığı müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda Penitensiar Xidmətin təsdiq etdiyi müvafiq qaydalara əsasən, preventiv tədbirlər məqsədilə sovqatların göndərilməsi və kənar şəxslərin məhkumlar və saxlanılan şəxslərlə görüşlərinin məhdudlaşdırıldığı müəyyən edilmişdir.

Ombudsmanın MPQ üzvləri tərəfindən müəssisələrdə sanitar-dezinfeksiya tədbirlərinin mütəmadi olaraq davam etdirilməsi, əməkdaşların qoruyucu maska və əlcəklərdən istifadə etmələrinə nəzarətin gücləndirilməsi, onların xidmətdən kənar vaxtlarda Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın müəyyən etdiyi sosial izolyasiya tədbirlərinə ciddi riayət etmələrinin vacibliyi vurğulanmışdır.

Şəxslərin öz iradəsi ilə tərək edə bilmədiyini müəssisələrdə saxlanma şəraiti ilə bağlı məsələlər Ombudsmanın diqqət mərkəzindədir və monitorinqlər davam etdirilir.

COVID-19 pandemiyasının qarşısının alınması tədbirləri çərçivəsində əlilliyi olan şəxslərin, törətdiyi əməldən səmimi peşman olan, islah olunmuş və cəmiyyət üçün artıq təhlükə törətməyən çoxuşaqlı məhkum anaların, habelə yetkinlik yaşına çatmayan, 60 yaşını keçmiş, səhhətində ciddi problemləri olan məhkumların cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad olunması məsələsinə baxılarkən qanunvericiliyin tələblərinə, habelə humanizm prinsipinə əsaslanaraq bu məhkumlar barədə təqdimat verilməsi ilə bağlı Ombudsman tərəfindən müvafiq qurumlara müraciətlər edilmişdir [7].

Təqdirəlayiq haldır ki, son illər ölkə Prezidenti tərəfindən insan hüquqlarının qorunması sahəsində həyata keçirilən mütərəqqi islahatlar nəti-

cəsində cəza-icra siyasətinin humanistləşdirilməsi fonunda məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması zamanı bu təkliflər də nəzərə alınmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” 2020-ci il 01 may tarixli Qanunun icrası ilə əlaqədar penitensiar və probasiya xidmətləri üzrə pandemiya dövründə 334 nəfər tamamilə cəzadan azad olunmuş, 591 nəfərin isə cəza müddəti azaldılmışdır. Eyni zamanda 2020-ci ildə 2072 məhkum cəzadan şərti azad edilmiş, 422 məhkum məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinə keçirilmiş, 10 məhkum ağır xəstəliyə görə azadlığa buraxılmış, 906 nəfərin həbs qətimkan tədbiri dəyişdirilmişdir [8]. Həmçinin koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar yaşı 65 yaşdan yuxarı olan 176 nəfər ölkə başçısının 2020-ci il 6 aprel tarixli sərəncamı ilə əfv olunaraq cəzasının çəkilməmiş hissəsindən azad edilmişdir [9].

Müvəkkilin MPM fəaliyyəti çərçivəsində dövlət uşaq müəssisələrindəki mövcud vəziyyət nəzarətdə saxlanılmaqla, mövcud imkanlar, uşaqların hüquqlarının təmini, onlarla rəftar, saxlanma şəraiti, gender məsələləri və əlilliyi olanların da vəziyyəti nəzərə alınmaqla effektiv tibbi xidmətlərin təşkili və əlçatanlığı araşdırılmış, məsul şəxslər və qurumlarla müzakirələr aparılmışdır [10]. Bu ərəfədə internat müəssisələrində yaşayan uşaqlar ailələrinə verilmiş, uşaq evlərində yaşayan və ailələrinə verilmiş uşaqların müəssisələrə geri qayıdışı dayandırılmış, digər qrup müəssisələrdə isə xüsusi karantin rejimi və sosial izolyasiya tədbirləri gücləndirilmişdir.

Araşdırmanın yekunu olaraq verilmiş tövsiyələrdə BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyasına, COVID-19 infeksiyası ilə bağlı BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının Təlimatına, İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Alt Komitənin tövsiyəsinə və İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Avropa Komitəsinin qəbul etdiyi prinsiplər əsasında uşaq evlərində, təhsil, səhiyyə və sosial xidmət müəssisələrində yaşayan uşaqlar və onlarla işləyən şəxslərin pandemiya ilə bağlı bacarıqlara əsaslanan məlumatlandırılmaları, uyğun rəftar və saxlanma şəraitinə nəzarətin gücləndirilməsi, təminat və digər məsələlərlə bağlı müraciətlərin, internet və telefon vasitəsilə alternativ ünsiyyət imkanlarının təmin edilməsi, tibbi və digər sosial xidmətlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məsələləri yer almışdır.

Ombudsman ölkəmizdə irsi qan xəstəliklərindən, o cümlədən talassemiyadan əziyyət çəkən uşaqların sağlam insan qanına ehtiyacını nəzərə alaraq dəfələrlə ictimaiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəlmiş, müxtəlif vaxtlarda qanvermə aksiyaları keçirilmişdir. Ombudsman Aparatının bir sıra əməkdaşları da öz təşəbbüsləri ilə talassemiya xəstəliyindən əziyyət çəkən uşaqlara dəstək olmaq üçün könüllü qan vermişlər. Qeyd edilməlidir ki, irsi qan xəstəliyi olan talassemiyanın müalicəsində qanköçürmə mühüm rol oynayır. Qanvermə həkim nəzarəti altında həyata keçirilir və yalnız sağlamlıq vəziyyəti buna imkan verən şəxslərdən götürülür. Ombudsman Aparatının əməkdaşları sağlamlığı və yaşı qan vermək üçün uyğun olan hər bir insanı aksiyada fəal iştirak etməyə çağırılmışlar [11].

COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar ayrı-ayrı vətəndaşlar və korporativ sosial məsuliyyət strategiyası çərçivəsində müxtəlif özəl şirkətlər, fərdi sahibkarlar tərəfindən sosial baxımdan həssas əhali qruplarından olan insanlara mövcud imkanlar daxilində maddi və mənəvi dəstəyin göstərilməsi onların rifah halının yaxşılaşması və xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunduğu şəraitdə mühüm əhəmiyyətə malik “Biz birlikdə güclüyük”, “Evdə qal – Sağlam ol” və digər bu kimi şüarlarla həyata keçirilən kampaniyanın geniş təbliği baxımından çox önəmli olmuşdur.

Ombudsman təsisatı da həmin xeyirxah aksiyaya qoşularaq paytaxtda və regionlarda aztəminatlı ailələrə, yaşı 65-dən yuxarı tənha yaşayan insanlara, eləcə də tənha yaşayan və özünəqulluq qabiliyyəti olmayan əlilliyi olan şəxslərə müxtəlif ərzaq məhsullarından ibarət sovqat paylanılmasını təşkil etməklə onlara dəstək göstərmişdir [12].

Ölkəmizdə COVID-19 pandemiyasının qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər insanların sağlamlığının qorunması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də pandemiya dövründə əhalinin müxtəlif sosial qruplarının, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərin sosial-hüquqi müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.who.int/en/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>
2. <http://e-qanun.az/framework/45548>
3. <https://ombudsman.az/az/view/news/1755/azerbaycan-respublikasinin-insan-huquqlari-uzre-muvekkilinin-ombudsmanin-yeni-nov-koronavirus-covid-19-epidemiyasi-ile-bagli-xalqa-muracieti>
4. <https://ombudsman.az/az/view/news/1758/azerbaycan-respublikasinin-insan-huquqlari-uzre-muvekkilinin-ombudsmanin-koronavirus-covid-19-infeksiyasinin-yayilmasi-ile-elaqedar-elilliyi-olan-shexslerin-huquqlarinin-mudafiesi-ile-bagli-dovlet-ve->
5. <https://ombudsman.az/az/view/news/1747/koronavirus-infeksiyasina-qarshi-gorulen-qabaqlayici-tedbirlerin-ve-sanitar-gigiyenik-veziyyetin-oyrenilmesi-uchun-ombudsmanin-milli-preventiv-grupu-terefinden-silsile-monitorinqler-davam-etdirilir>
6. <https://ombudsman.az/az/view/news/1799/sosial-xidmet-muesseselerindeki-elilliyi-olan-shexslerin-ve-ahillarin-huquqlarinin-mudafiesi-ombudsmanin-diqqet-merkezindedir>
7. <https://meclis.gov.az/documents/02.04.2021.PDF.pdf>
8. <https://report.az/hadise/oten-il-2072-mehkum-cezadan-serti-azad-edilib/>
9. <http://e-qanun.az/framework/44847>
10. <https://ombudsman.az/az/view/news/1762/azerbaycan-respublikasinin-insan-huquqlari-uzre-muvekkilinin-ombudsmanin-olkede-yeni-nov-koronavirus-covid-19-infeksiyasinin-yayilmasinin-qarshisinin-alinmasi-ile-bagli-fealiyyeti-cherchivesinde-usha>
11. <https://ombudsman.az/az/view/news/1798/ombudsman-aparatinin-emekdashlari-konulluqan-veribler>
12. <https://ombudsman.az/az/view/news/1805/ombudsman-aparati-azteminatli-ailelere-erzaq-yardimlari-edib>

РОЛЬ ОМБУДСМЕНА В ЗАЩИТЕ ПРАВ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

С.Я.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье, посвященной актуальной для современности проблемы, анализируется деятельность Уполномоченного по правам человека Азербайджанской Республики (Омбудсмана) в сфере более эффективной защиты прав лиц с инвалидностью в период пандемии коронавируса нового типа (COVID-19), а также соответствующие предложения и рекомендации с научной и практической точки зрения. Кроме того представлена информация о мониторинге мест нахождения лиц с инвалидностью, которые они не могут покинуть по собственному желанию.

Ключевые слова: коронавирус (COVID-19), пандемия, карантинный режим, защита прав лиц с инвалидностью, Омбудсмен, предложения, механизм мониторинга, Национальный Превентивный Механизм.

ROLE OF THE OMBUDSMAN IN THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE SITUATION OF PANDEMIC

S.Y.ALIYEVA

SUMMARY

This article focused on a very topical issue for the modern period, analyzes the activity of the Commissioner for Human Rights (Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan for more effective protection of the rights of persons with disabilities during the novel coronavirus (COVID-19) pandemic, as well as relevant proposals and recommendations made by the Ombudsman from the scientific and practical point of view. It also illustrates the information about the monitoring and visits conducted to the places, which persons with disabilities cannot leave at will.

Keywords: coronavirus (COVID-19), pandemic, quarantine regime, protection of the rights of persons with disabilities, Ombudsman, proposals, monitoring mechanism, National Preventive Mechanism

UOT 32**İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏR
SİYASİ TEXNOLOGİYALARIN BİR NÖVÜ KİMİ****Ü.M.İMAMƏLİYEVA**
Bakı Dövlət Universiteti
imameliyeva_ulker @ mail.ru

Məqalədə Pablik rileyşnz planlaşdırılmış və xalqın etibarını qazanmaq məqsədilə həyata keçirilən siyasi texnologiya kimi nəzərdən keçirilir və onu səciyyələndirən əsas cəhətlərə diqqət yetirilir. Həmçinin ictimaiyyətlə əlaqə auditoriyalarla əlverişli münasibətlərin yaranmasına yönəldilmiş idarəçilik fəaliyyəti kimi təhlil olunur və bir təbliğat vasitəsi kimi uğurunu təmin edən amillər açıqlanır.

Açar sözlər: ictimaiyyətlə əlaqə, ictimai rəy, təbliğat, reklam, srtategiya

İctimaiyyətlə əlaqə XX əsrin fenomeni olsa da, onun kökləri qədim dövərə təsadüf edir. Hələ Babilistan, Yunanıstan və Roma sivilizasiyalarının çiçəkləndiyi dövrdə insanları inandırmağa çalışırdılar ki, onlar öz hökumətləri və dinlərini qəbul etməli və onlara itaət etməlidirlər.

İctimaiyyətlə əlaqələr və ya PR (ingiliscə PR-public relations) insanın, şirkətin, ictimai hərəkətin, partiyanın, qeyri-hökumət təşkilatının və s. ictimai informasiyanın verilməsi və onunla əməkdaşlığa əsaslanan irəliyə hərəkəti ilə bağlı kompleks tədbirlərdir. Biznesdə ictimaiyyətlə əlaqələr marketing kommunikasiyalarının bir növüdür. PR-dən ilk dəfə 1900-cü illərdə istifadə olunmağa başlanıb. “Wall Street”-in jurnalisti İvi Lii 1906-cı ildə ictimaiyyətlə əlaqələr üçün “Ölkələr Bildirgesi”ni yayınlamış, burada müştərinin alıcıya qarşı dürüst və məsuliyyətli olmağın zəruriliyindən bəhs etmişdir.

Frenk Cefkins XIX əsrin əvvəllərində Britaniya hökumətində təmsil olunmuş mətbuat katiblərini PR sahəsində ilk funksionerlər hesab etmişdir. Lakin İngiltərədə PR-in yaranması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu zaman Böyük Britaniyanın baş nazirinin rəhbərliyi altında milli sığorta haqqında qanunun müdafiəsi üçün ictimaiyyət arasında PR kampaniyası keçirilmişdir. Məhz bu dövrdə ABŞ-da ilk peşəkar PR kompaniyaları yaranmışdır. Bu ölkədə PR-in əsasını qoyan Edvard Berneys 1919-cu ildə Nyu-Yorkda «məşhurluğun idarə edilməsi» üzrə şirkət yaratmışdır. Berneysi yalnız Amerika prezidentləri deyil, vaxtilə Franko və Hitler də işə dəvət etmişlər. Onun PR üzrə əsəri

Hebbelsin stolüstü kitabı olmuşdur. Diktatorlara imtina edən Berneys bir müddət Enriko Karuzonun ictimaiyyətlə əlaqəçisi olmuşdur. O, xatirələrində yazırdı: "Əvvəlcə biz öz fəaliyyətimizi «məşhurluğun idarə edilməsi» adlandırırıdıq. Biz müştərilərimizə cəmiyyətdə tanınmaq üçün məsləhətlər verirdik. Sonra biz xidmətimizi «pablik rileyşnz üzrə məsləhətlər» adlandırmağa başladıq. Yalnız daha sonra aşkar etdik ki, «pablik rileyşnz» sözləri 1830-cu illərdən bəri bəzi mənbələrdə «ictimai mənafe naminə fəaliyyət» mənasında işlədilib».

Bəzi tədqiqatçılara görə, Public relations ifadəsini ilk dəfə ABŞ prezidenti Tomas Cefferson özünün «Konqresə yeddinci müraciəti»nin qaralamasında işlədib.

XX əsrin əvvəllərində PR üzrə tanınmış mütəxəssislərdən biri də jurnalist Ayvi Li idi. O, 1914-cü ildən etibarən Con Rokfellerin ictimaiyyətlə əlaqə üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmış, dəmiryolunda və kömür sənayesində qəzalarla məşğul olmuşdur. Birinci və İkinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuş dövlətlərdə xalqın qələbə əzmini və müdafiə gücünü yüksəltmək üçün PR-in müxtəlif vasitələrindən (KİV, plakatlar və digər informasiya daşıyıcıları) geniş istifadə olunmuşdur.

Keçən əsrin 30-cu illərində siyasi kampaniyaların təşkili üzrə PR təşkilatları yaranmışdır. Klem Viteykerin həyat yoldaşı Liana Baksterlə birgə yaratdığı firma 1935-ci ildən 1958-ci ilədək 80 siyasi kampaniyada ictimaiyyətlə əlaqə işini idarə etmiş və firmanın 74 müştərisinin qələbəsini təmin etmişlər. 1945-1960-cı illərdə ABŞ-da PR-dən geniş istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə Amerikada yüz minə yaxın mütəxəssis bu fəaliyyətə cəlb olunmuş, 14 universitet PR üzrə bakalavr diplomu vermişdir. 50-ci illərdən etibarən PR üzrə kitablar nəşr olunmuş və onun nəzəri bazası yaradılmışdır. 1955-ci ildə PR üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (IPRA) təsis edilmişdir. SSRİ-də «pablik rileyşnz» termini işlənməsə də, bu fəaliyyət dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir. XX əsrin 60-cı illərində müdafiə sənayesinin konversiyası və postindustrial cəmiyyətə keçid dövründə PR müstəqil elm kimi formalaşmışdır. 70-ci illərdən etibarən bu elm xüsusi fənn kimi bir çox ABŞ kollecləri və universitetlərinin tədris proqramlarına daxil edilmişdir. Bu gün ABŞ-da belə təhsil müəssisələrinin sayı 200-dən çoxdur. Rusiyada PR üzrə ali təhsilli ilk mütəxəssisləri yalnız XX əsrin sonunda hazırlamağa başlamışlar. Azərbaycanda isə belə mütəxəssislər hazırlayan təhsil müəssisəsi yoxdur və bu elmi tədris edə biləcək kadrlara böyük tələbat var.

XX əsrin 70-80-ci illərində özündə sosial psixologiyayı, məntiqi, informatikanı, marketinqin müxtəlif sahələrini birləşdirən bu fəaliyyət növü Qərbi ölkələrində bir çox dövlət və özəl qurumların, kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarının əlində ictimai fikrə təsir etmək vasitəsinə çevrildi. Əsrin sonuna yaxın ABŞ-da 5400-dən çox şirkətin ictimaiyyətlə əlaqə üzrə xüsusi şöbəsi və 2000-ə yaxın PR üzrə ixtisaslaşmış təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, 1950-ci ildən 2000-ci ilə qədər ABŞ-da PR mütəxəssislərinin sayı 10 dəfədən çox artmış, 19000-dən 197000-ə çatmışdır.

Rusiyada keçən əsrin sonunda təxminən 20 PR şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda isə son illər «PR mərkəzi», «PR kampaniyası» adı altında fəaliyyət göstərən bir neçə şirkət yaranmışdır.

“PR” anlayışı təbliğat və reklam terminləri ilə sıx əlaqədardır. PR-in ümumi tərifini belədir: “Pablik rileyşn təşkilatla ictimaiyyət arasında qarşılıqlı faydalı, ahəngdar münasibətlərin qurulmasına yönəldilmiş idarəetmə fəaliyyətidir ki, təşkilatın uğurlu fəaliyyəti ondan asılıdır”. PR mal, insan, şirkət və hadisə haqqında ictimai rəyin formalaşmasıdır.

Əvvəlcədən planlaşdırılmış və xalqın etibarını qazanmaq məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. O, planlı və inandırıcı təsiretmə vasitəsidir. Əsas məqsəd etibarını qorumaq, dəstək və davranışla xalqı təsirləndirməkdir.

Marketşünaslar (İ.L.Akuliç, E.V.Demçenko, D.Cobber, H.Assel, F.Kotler, J.J.Lamben və başqaları) ictimaiyyətlə əlaqəni ictimaiyyətin müəssisəyə və ya onun məhsuluna müsbət münasibətin və qarşılıqlı anlaşmanın yaradılmasına yönəldilən tədbirlər kompleksi hesab edirlər. Böyük Britaniyanın İctimai Münasibətlər İnstitutu ictimaiyyətlə əlaqəni “müəssisə ilə ictimaiyyət arasında xeyirxah münasibətlərin və qarşılıqlı anlaşmanın yaradılması və saxlanmasına yönəldilmiş uzunmüddətli tədbirlər kompleksi” kimi izah etmişdir. Burada “ictimaiyyət” dedikdə müəssisənin fəaliyyətinə maraq göstərən və ya onun öz məqsədinə nail olmasına təsir edən müxtəlif təşkilatlar, əhalinin müəyyən təbəqəsi, istehlakçı qruplar nəzərdə tutulur. Bura hökumət, maliyyə orqanları və idarələri, KİV, əhalinin və istehlakçıların maraq və mənafeələrini təmsil edən müxtəlif ictimai və dövlət təşkilatları, müəssisənin işçi heyəti və digər qruplar daxildir. Kampaniya təkcə müştərilər, malgöndərənlər və liderlərlə deyil, həm də ictimaiyyətin maraqlı qüvvəsi ilə konstruktiv münasibətlər yaratmalıdır. İctimaiyyət kampaniyanın fəaliyyətinin nəticələrində maraqlı olan və ya ona təsir göstərə bilən qrupdur. İctimaiyyətlə əlaqələr kampaniyanın imicini yaşllaşdırmaq məqsədilə proqramların həyata keçirilməsini nəzərdə tutan ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması üzrə fəaliyyətdir.

İctimaiyyətlə əlaqələr işinin məqsədi ictimai rəyi formalaşdırmaq, onu inkişaf və davam etdirməkdir. Bu, ictimaiyyəti məlumatlandırmağa, qurumu maraqlandıran informasiyanı toplamağa və onu təhlil etməyə, rəhbərliyin düzgün qərarlar qəbul etməsinə kömək edir. İctimaiyyətlə əlaqələrin və reklamın məqsədlərinin, istifadə etdikləri metod və vasitələrin oxşarlığı çox vaxt bu iki anlayışın bir-biri ilə səhv salınmasına gətirib çıxardır. Reklam işində nəticə qısa zamanda, ictimaiyyətlə əlaqələr işində isə uzun müddətə əldə olunur. Reklam işində gözlənilən nəticə satış və mənfəətdir. İctimaiyyətlə əlaqələr işində əsas prinsip düzlük olduğu halda, reklam işində bu prinsip əsas hesab edilmir (3, 65).

İctimaiyyətlə əlaqə bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər kommunikasiya vasitələrindən fərqlənir. J.Lamben onun aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir:

-ictimaiyyətlə əlaqə məhsulun satışına deyil, firmanın iqtisadi fəaliyyəti

yətinin həyata keçirilməsində ictimaiyyətin mənəvi dəstəyinə nail olmağa yönəldilir;

-ictimaiyyətlə əlaqənin məqsədli auditoriyası genişdir. Bu auditoriyaya istehlakçılarla yanaşı, ictimai rəyi formalaşdırıcılar, bazarda bilavasitə və ya bilvasitə fəal rol oynayan maraqlı şəxslər (təsir qrupu) daxildir;

-ictimaiyyətlə əlaqədə istifadə edilən metodlar müxtəlifdir (pressrelizlər, korporativ jurnallar, sponsorluq və patronajlıq). Məqsədli auditoriyaya informasiyanı “vasitəçilər” (jurnalistlər, hadisələr) verir. Digər kommunikasiya vasitələri ilə müqayisədə ictimaiyyətlə əlaqənin əsas üstünlüyü əhalinin və istehlakçıların müəssisənin verdiyi informasiyaya nisbətən kənar və neytral şəxslərin verdiyi informasiyaya daha çox inanması və etibar etməsi, onun auditoriyasının böyük olması və ucuz başa gəlməsidir.

D.Cobber ictimaiyyətlə əlaqənin məqsədini açıqlamışdır:

-prestij və nüfuz. İctimaiyyətlə əlaqə kampaniyanın nüfuzunun artmasına, müəssisəyə yüksəkixtisaslı işçilərin cəlb edilməsinə, müəssisə ilə ictimaiyyət və dövlət orqanları arasında pozitiv münasibətlərin yaranmasına kömək edir;

-məhsulları bazara ötürmək;

-problemin həlli və imkanlardan istifadə etmək;

-istehlakçıların rəğbətini qazanmaq;

-müəssisə işçilərinin rəğbətini qazanmaq;

-hərəketin düzgün anlaşılması və izah edilməməsini aradan qaldırmaq;

-məhsul göndərənlərin və distribyutorların rəğbətini qazanmaq;

-dövlətin rəğbətini qazanmaq;

-kampaniya haqqında yaranmış mənfi rəyə qarşı mübarizə aparmaq;

-yüksəkixtisaslı işçiləri cəlb etmək və onları müəssisədə saxlamaq.

Qərbdə formalaşmış “publik rileyşnz” nəzəriyyəsi ictimaiyyətlə əlaqənin bir neçə səviyyəsini əks etdirir:

-təşkilatdaxili əlaqələr;

-maraqlı dairələrlə əlaqələr;

-dövlət qurumları ilə əlaqələr;

-geniş ictimaiyyətlə əlaqə

İngilis sosioloqu Sem Blek ictimaiyyətlə əlaqələrin yaradılmasında müəyyən prinsiplərə diqqət yetirilməsini məqsədəuyğun hesab edir:

-informasiyanın açıqlığı. Bu prinsip ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqələri qorumağa imkan verir;

-ictimaiyyətin namizədə pozitiv münasibətini formalaşdırır;

-cəmiyyətin maraqlarına uyğun olmayan fəaliyyət istiqamətləri və hərəketlərdən imtina edilir.

İctimaiyyətlə əlaqə yaradılması prosesinin əsasını təbliğat təşkil edir. Əlaqənin təşkili üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra üsullardan istifadə edilir:

-xəbərlərin yayılması. Mütəxəssislər namizədlər haqqında xəbərlər yayılmasının tarixini yaradırlar. Bu bəzən öz-özünə baş verir;

- açıq və əyani çıxışlar (belə çıxışlar namizədi məşhurlaşdırır);
- məsələnin təhlili və qoyuluşu;
- tədbirlər proqramının tərtibi;
- ictimaiyyətlə əlaqənin smetasının tərtibi;
- proqramın icrası;
- ictimaiyyətlə əlaqə üzrə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi;
- çap materiallarının hazırlanması. İctimaiyyətlə əlaqə üzrə mütəxəssislər məqsədli auditoriyaya təsir göstərmək üçün çap materialları (kitabça, məqalə, jurnal, illik hesabatlar, informasiya bülletenləri, audiovizual materiallar və s.) hazırlayır, onları məqsədli auditoriyaya və ya ictimaiyyətə çatdırırlar;
- müxtəlif xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bu üsul ictimaiyyətlə əlaqənin geniş yayılmış üsuludur;
- sponsorluq. İctimaiyyətlə əlaqə yaratmaq və öz müsbət obrazını formalaşdırmaq məqsədilə müəyyən subyektlər bir sıra ictimai tədbirlərdə iştirak etməklə yanaşı, həm də bəzən onlara sponsorluq edirlər.

Q. Poçepsov “Peşəkarlar üçün Pablik Rileyşnz” adlı kitabında PR mütəxəssislərinin dörd mühüm keyfiyyətindən bəhs etmişdir:

1. Onlar bacarıqlı, ağıllı olur və hər bir vəziyyətdən çıxış yolu tapır, sualı düzgün qoyur və az vaxtda etibar qazana bilirlər.

2. Onlar insanlarla ünsiyyət yarada bilir, həm rəisləri, həm də əməkdaşları ilə birgə çalışırlar. Belə mütəxəssislər təşkilatın tərəfdaşları, müştərilər və mətbuatla yaxşı münasibətlər qurmağı bacarırlar.

3. Onlar həmişə, hətta onlara təzyiq göstərildikdə də təmkinli olur və ictimai mənafeyi qoruyurlar.

4. Onlar işə yaradıcı yanaşır və öz fikirlərini inandırıcı şəkildə ifadə edirlər.

PR mütəxəssisləri sosiologiya, kommunikasiya nəzəriyyəsi, konfliktologiya və danışıqlar nəzəriyyəsi ilə bağlı biliklərə yiyələnməli, təbliğat və əks-təbliğat metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdırlar (2, 33).

Təbliğat-təşviqat tipli informasiya texnologiyalarından fərqli olaraq Pablik rileyşnz texnologiyaları elə informasiya analitik hərəkətlər sistemidir ki, faktların saxtalaşdırılmasından imtina edir, siyasi məqsədlərin respiyentinə qarşı vicdanlı, səmimi və hörmətçil münasibət bəsləyir. PR üçün informasiyanın açıqlığı, kommunikator və respiyentin qarşılıqlı mənfəəti, ictimai rəyə arxalanma və ictimaiyyətə hörmətçil münasibət vacibdir (1, 6).

XX əsrin əvvəllərində amerikalı ekspert A.Lipr texnologiyaların əsasını qoymuşdur. Bu tipli kommunikativ münasibətlər II Dünya müharibəsindən sonra inkişaf etmişdir. PR texnologiyaları yerinə yetirdikləri vəzifələrə görə fərqlənir:

- kommunikatorun dövlət və ictimai təşkilatlarla əlaqələrinə xidmət etmək (publik affairs);
- KİV-lə münasibətlər qurmaq (media relations);
- investorlarla qarşılıqlı əlaqələr saxlamaq (investor relations);
- böhran situasiyalarını idarə etmək (crisis management);

-prezentasiya tədbirləri (special events) (müsabiqələri, lotareyaları və s.) keçirmək.

Tədqiqatçı Q.Poçepsovun hesablamalarına görə elmi ədəbiyyatda PR-in 500-dən çox tərifı verilib:

-Sem Blekə görə, “Pablik rileyşnz həqiqətə və tam informasiyaya əsaslanmış qarşılıqlı anlaşma vasitəsilə ahəngdarlığa nail olmaq sənəti və elmidir”;

-rus sosioloqu İnqa Sinyayevaya görə, “Pablik rileyşnz idarəçilik fəaliyyətinin yüksək nəticələr əldə etmək məqsədilə firma və ictimaiyyət arasında qarşılıqlı anlaşmaya və ahəngdarlığa nail olmağa yönəldilmiş bir sahəsidir”;

- PR üzrə ispaniyalı mütəxəssis Xoakin Maestreyə görə, “İctimaiyyətlə əlaqə etibarlılıq strategiyasını həyata keçirən fəaliyyətdir. Bu strategiyaya dərinlən yiyələnlər həmişə az kommunikabelli rəqiblərini qabaqlayırlar”;

-PR üzrə amerikalı mütəxəssis Rocer Xeyvuda görə, “İctimaiyyətlə əlaqə əsas auditoriyalarla əlvərişli münasibətlərin yaradılmasına yönəldilmiş idarəçilik fəaliyyətidir” və s. Amerikada PR cəmiyyəti fəaliyyət strategiyasını belə təqdim edir: “PR qruplar və təsisatlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaqla, qərarlar qəbul etməkdə və daha səmərəli fəaliyyət göstərməkdə plüralist cəmiyyətə kömək edir. PR fərdi və ictimai maraqların ahəngdarlığına çalışır” (4, 26).

İctimaiyyətlə əlaqələr bütöv bir prosesdir. Bura tədqiqat və analitik iş, siyasətin formalaşması, proqramın tərtibi, çoxsaylı auditoriya ilə kommunikasiya və əks əlaqənin saxlanması və s. daxildir.

Azərbaycanda ictimai əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi yeni peşə sahəsi olduğundan bu sahədə xeyli çatışmazlıqlar mövcuddur. Digər tərəfdən ictimai əlaqələr haqqında əhalidə dolğun təsəvvür yoxdur. Hazırda dünyada ictimai əlaqələr üçün iki vacib şərt (peşəkarlıq, maliyyə) irəli sürülür.

QHT-lərin ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasında böyük rolu vardır. Azərbaycanda 2570 QHT fəaliyyət göstərsə də, heç də onların hamsında ictimaiyyətlə əlaqələr departamenti fəaliyyət göstərmir. Bu da departamentin saxlanması üçün maliyyə vəsaitinin yetərli olmaması ilə bağlıdır. Azərbaycanda digər ictimai münasibətlərlə müqayisədə QHT- mətbuat əlaqələri inkişaf etmişdir. İctimaiyyətlə əlaqələrin mühüm vəzifələrindən biri KİV-lə əlaqələri qoruyub saxlamaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ГАОУ ВО «Дагестанский государственный университет народного хозяйства Правительствa РД» Учебное пособие по дисциплине «Паблик Рилейшнз» Махачкала – 2017, 69 с. yetərli olmamasıdır.
2. Фрэнк Джефкинс Дэниэл Ядин Паблик рилейшнз Учебное пособие для вузов. Перевод с английского под редакцией Б.Л. Еремина. М.: 2003, с.259
3. Leslie Green. Teach Me PR 101: A Guide for the New (or not so new) Entrepreneur who wants to Master the Basics of Public Relations for your Brand or Business Paperback. New-York 2017, 104 p.
4. Erica Weintraub Austin and Bruce E. Pinkleton. Strategic Public Relations Management. New Jersey 2006, 428 p.

СВЯЗИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ КАК ТИП ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

У.М.ИМАМАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье связи с общественностью рассматриваются как политическая технология, разработанная и внедренная с целью завоевания доверия людей, и акцентируется внимание на основных чертах, которые ее характеризуют. Связи с общественностью также анализируются как управленческая деятельность, направленная на построение благоприятных отношений с аудиторией, и выявляются факторы, обеспечивающие ее успех как средство пропаганды.

Ключевые слова: связи с общественностью, общественное мнение, пропаганда, реклама, стратегия

PUBLIC RELATIONS AS A TYPE OF POLITICAL TECHNOLOGIES

U.M.IMAMALIYEVA

SUMMARY

The article considers public relations as a political technology designed and implemented in order to gain the trust of the people, and focuses on the main features that characterize it. Public relations is also analyzed as a management activity aimed at building a favorable relationship with the audience, and the factors that ensure its success as a means of propaganda are revealed.

Keywords: Public relations, public opinion, propaganda, advertising, strategy

UOT 342.7

**SAĞLAMLIĞIN QORUNMASI HÜQUQU VƏTƏNDAŞLARIN
ƏSAS KONSTITUSİON HÜQUQLARINDAN BİRİ KİMİ:
MƏZMUNU VƏ HÜQUQİ TƏBİƏTİ****F.R.PƏNAHOV****AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu**
f.panah@mail.ru

Bu məqalədə sağlamlığın qorunması hüququ vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi nəzərdən keçirilir, onun məzmunu və hüquqi təbiəti ilə bağlı məsələlər təhlil edilir. Müəllif hüquq ədəbiyyatının və sağlamlığın qorunması sahəsində qüvvədə qanunvericiliyin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında sağlamlığın qorunması hüququna anlayış verir, sağlamlığın qorunması hüququnun insan və vətəndaşların digər konstitusion hüquqlarının təminatında rolunu göstərir, “sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlar” anlayışı və “pasiyent hüquqları” anlayışının məzmunca, əhatə dairəsinə görə fərqli anlayışlar olduğunu əsaslandırır, habelə qanunvericilikdə təsbit olunması üçün pasiyent hüquqlarının anlayışını təklif edir.

Açar sözlər: sağlamlıq, sağlamlığın qorunması, sosial hüquqlar, sağlamlığın qorunması hüququ, sağlamlığın qorunması hüququnun məzmunu, sağlamlığın qorunması hüququnun hüquqi təbiəti, tibbi yardım, pasiyent hüquqları

Hər bir insan üçün sağlamlıq onun həyat fəaliyyətinin bütün sahələri ilə sıx surətdə bağlı olmaqla, xüsusi dəyər kəsb edir. Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, hazırda mövcud olan dünya dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin konstitusiyalarında sağlamlığın qorunması ilə bağlı normalar öz əksini tapmışdır.

Bütün tarix boyu sağlamlıq birincidərəcəli əhəmiyyətə malik nemət kimi çıxış etmişdir. Hələ qədim romalıları deyirdilər: “Non est census supersalutis corporis”. Bu cümlə hərfi tərcümədə belə səslənir: “Sağlamlıqdan dəyərli heç nə yoxdur”. Maraqlıdır ki, vətəndaşların həyat və sağlamlığı çox zaman vahid hüquqi konstruksiyada birləşdirilir. Bu hal mülki və cinayət hüququ üçün xarakterikdir. Konstitusiyaya hüququnda isə onlar müstəqil hüquqi mahiyyət kəsb edirlər. Nəzəri-metodoloji baxımdan, bu, yaşamaq hüququnun konstitusion təbiətinin çoxcəhətli olması və onun müdafiəsi üzrə mülki hüquqi və cinayət hüquqi vasitələrin məhdudluğu ilə izah edilir. Lakin əgər söhbət bütövlükdə yaşamaq hüququndan deyil, onun realizəsinin ayrı-ayrı istiqamətlərindən gedirsə, həyat və sağlamlığı təhdid edən faktorlar eynidirsə, bu halda yaşamaq və sağlamlıq hüququ kimi konstitusion hüquqi konstruksiyaya daha məqbuldur [17, 44; 16, 43].

Beynəlxalq hüquqda sağlamlıq anlayışının klassik tərifı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsində (1946) tapmışdır: “Sağlamlıq yalnız xəstəliklərin və fiziki qüsurların olmaması deyil, tam fiziki, ruhi və sosial rifah vəziyyətidir”.

V.A.Belokopıtovaya görə sağlamlıq insan üçün ali nemət olmaqla, icimai tərəqqinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq hüququ ən mühüm sosial hüquqlar sırasına daxildir. Müasir dövrdə əhalinin sağlamlığının qorunması ilə bağlı məsələlər bütün dünyada getdikcə daha çox prioritet əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Sağlamlıq insanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca aspekti qismində çıxış edir, sağlamlığın qorunmasının ümumi inkişaf istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması üzrə fəaliyyət intensivləşir, səhiyyə sahəsində milli strategiyalar hazırlanır [10, 31-32]. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir qloballaşma prosesləri fonunda sağlamlığın qorunması vəzifəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox ümumi xarakter daşımağa başlayır və bütün dünya dövlətlərinin birgə söylərini və sıx surətdə əməkdaşlıq etməsini tələb edir.

Sağlamlığın qorunması hüququ insana bütün ömrü boyu, yəni embrionun inkişafı mərhələsindən insanın ölüm anına qədər məxsus olur.

Uzun müddət sağlamlığın qorunması hüququna dövlət səviyyəsində həyata keçirilməyən ikincidərəcəli hüquq kimi yanaşılmışdır. Ona görə də bu hüquqa diqqət də lazımi səviyyədə olmamışdır. Lakin sağlamlığın qorunması hüququ və onun təminatları ilə bağlı müddəalar müxtəlif ölkələrin konstitusiyaya və qanunvericiliyinə geniş surətdə daxil edildikdən sonra vəziyyət əks istiqamətdə dəyişməyə başlamışdır.

SSRİ-nin 1936-cı il Konstitusiyasında sağlamlıqla bağlı yalnız göstərilirdi ki, vətəndaşların qocalıq, habelə xəstəlik və əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarında maddi təminat hüququna malikdir. Bu, əməkçilərə pulsuz tibbi yardımın göstərilməsi formasında həyata keçirilirdi. SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasında isə sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq hüququnun müasir məzmununun nümunəsi öz əksini tapmışdı. O, sağlamlığın qorunması hüququnu sovet vətəndaşlarının konstitusion hüquqları səviyyəsinə yüksəltmiş, sovet səhiyyə sisteminin təşəkkülü və möhkəmlənməsinin bütün əvvəlki dövrünə müəyyən dərəcədə yekun vurmuşdu. Konstitusiyaya vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququ ilə yanaşı onun həyata keçirilməsinin aşağıdakı vasitə və yollarını da təsbit edirdi: əhaliyə pulsuz ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım göstərilməsi, təhlükəsizlik və istehsal sanitariyası texnikasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi, geniş müalicə-profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsi, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsi [8, 52] və s.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sağlamlığın qorunması hüququ Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixdə qəbul edilən ilk milli Konstitusiyasının 41-ci maddəsində vətəndaşlığından asılı olamayaraq hər kəsə şamil olunan əsas insan hüquqlarından biri kimi təsbit olundu: “Hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ var-

dır” [2]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ bəyan edilməklə yanaşı, dövlətin müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görməsi, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verməsi, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaratması da təsbit edilir. Sağlamlıq fərdin həyat fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olduğuna görə ona olan münasibət və onunla bağlı məsələlərin özəyi konstitusion hüquq səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Sağlamlığın qorunması hüququnu bəyan edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq, onu hər bir insanın hüququ kimi müəyyənləşdirir. Sağlamlığın qorunması hüququ sosial-iqtisadi hüquqlara aid edilmişdir. O, insan həyatının müəyyən sahəsini əhatə edir, ona münasibətdə baza müddələrinin tövsiyə formullarına yol verilə bilər, onun gerçəkləşməsi iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən çox asılıdır [6, 293-295].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsini rəhbər tutaraq göstərmək olar ki, dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin sağlamlığın qorunması ilə bağlı hüquqlarına təminat verir və bu hüquqları irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Sağlamlığın qorunması sahəsində kompleks və səmərəli tədbirlərin görülməsi müasir dövlətin ən mühüm sosial vəzifələrindən biri kimi çıxış edir. Bu tədbirlər insan və vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsində, yəni Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində təsbit olunan dövlətin ali konstitusion məqsədinin reallaşmasında son dərəcə vacib rol oynayır.

Konstitusiya ilə yanaşı sağlamlığın qorunması və tibbi yardım ilə bağlı hüquqlar müvafiq konstitusion müddəaları inkişaf etdirərək konkretləşdirən çoxsaylı digər normativ hüquqi aktlarda da öz təsbitini tapmışdır. Həmin aktlar içərisində 26 iyun 1997-ci il tarixdə qəbul edilən “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu xüsusi yer tutur. Qanunun preambulasında göstərilir ki, əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlüyünün artırılmasına, tibbi yardım ilə təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir [3].

Bəzən sağlamlığın qorunması və tibbi yardım anlayışları sinonim məfhumlar kimi işlədilir. Lakin bunu düzgün hesab etmək olmaz. Belə ki, sağlamlığın qorunması daha geniş anlayışdır və tibbi yardım həmin anlayışın yalnız bir hissəsini özündə əks etdirir. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanunda sağlamlığın qorunmasına verilən anlayışdan məlum olur ki, əhalinin sağlamlığının qorunması kompleks bir sistemdir və tibbi yardım bu sistemin bir hissəsini təşkil edir [4, 16-17].

Sivilizisiyanın inkişafının hazırkı mərhələsində sağlamlığın qorunması

hüququ artıq fərdi rifah çərçivəsindən çıxaraq, bütövlükdə dövlət və vətəndaş cəmiyyəti üçün mühüm dəyərə çevrilmişdir. Sağlamlığın qorunması hüququnun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq ayrılmaz insan hüquqları sırasına aiddir, hələ insan doğulmazdan əvvəl ona məxsus olur, cəmiyyətin həyat şəraitinin ayrılmaz şərti kimi çıxış edir, yalnız dövlətin öz vətəndaşlarının sağlamlığını qorumaq və möhkəmləndirmək öhdəliyi ilə deyil, ilk növbədə, vətəndaşın öz sağlamlığının qayğısına qalması zərurəti ilə bağlıdır. İnsanın həyatı və onun sağlamlığı cəmiyyət üçün ali dəyərdir və bütün digər dəyərlər və nemətlər məhz bu dəyər nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Sağlamlığın qorunması hüququ şəxsiyyətin hüquqi statusunun zəruri elementi olmaqla, insan və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrdə müəyyənədic faktorlardan biri kimi çıxış edir. Bu hüququn məzmunu şəxsi və ictimai nemət kimi sağlamlığın sosial dəyəri ilə şərtlənir. Əhalinin yaşlanması və əmək qabiliyyətli insanların sayının azalması ilə əlaqədar olaraq maddi nemətlərin istehsalı üçün zəruri olan vacib resurs kimi sağlamlığın əhəmiyyəti artır [15]. Həmçinin göstərmək lazımdır ki, sağlamlığın qorunması hüququnun səmərəli surətdə realizəsi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının və yaşamaq hüququnun dolğun təminatının zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununda üç aspekt xüsusi yer tutur:

- a) sağlamlığın saxlanması;
- b) sağlamlığın möhkəmləndirilməsi;
- c) sağlamlığın bərpaası.

Sağlamlığın bərpaası artıq tibbi yardımın göstərilməsi üzrə münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir. Sağlamlığın saxlanması və möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər isə yalnız tibbi yardım tədbirləri ilə yekunlaşmır. Burada sağlam ətraf mühit, sanitar-epidemioloji təhlükəsizlik, sağlam həyat tərzini, tibbi sığorta, idman, dərman vasitələrinin keyfiyyətli olması, tibbi yardımın keyfiyyətinə nəzarət və s. bu kimi amillər də mühüm rol oynayır. Prof. Z.A.Əsgərov göstərir ki, sağlamlığa çoxlu amillər təsir edir. Hal-hazırda bu amillər içərisində ətraf mühitin rolu artmışdır. Fərdin sağlamlığı getdikcə daha çox onun nə dərəcədə sağlam ətraf mühitdə yaşamasından asılı hala düşür. Elə insanın sağlamlığı baxımından da sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ çox əhəmiyyətlidir. Sağlam olmayan, yol verilən normadan artıq çirklənmiş su mənbələri, hava məkanı nəinki ekoloji sistemin digər komponentlərinə, həm də bu sistemin başlıca ünsürlərindən biri olan insana ciddi ziyan vurur. Elə buna görə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsində birbaşa müəyyənləşdirilir ki, hər kəsin ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzini tələb etmək hüququ vardır. Göründüyü kimi, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ sağlamlığın qorunması hüququna bir növ əlavədir [5, 239].

Müəlliflərdən N.A.Kamenskiy hesab edir ki, sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn məzmununu mühüm sosial-iqtisadi nemət kimi sağlamlığın yaxşılaşdırılması və saxlanması, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması üçün zəruri şərtlərə əlçatanlıq imkanı, sağlamlığın möhkəmləndirilmə-

sinə yönələn profilaktik, müalicə və reabilitasiya tədbirlərinin vaxtında təminatı təşkil edir [12]. L.V.Domnikovanın fikrincə, sağlamlığın qorunması hüququ öz məzmununa görə aşağıdakı səlahiyyətlərdən ibarətdir:

- sağlamlığın qorunması sahəsində subyektin özünün hərəkətlərinə olan səlahiyyət;

- səlahiyyətli subyektdən (konstitusion hüquqlara münasibətdə bu dövlətdir) onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin həllini tələb etmək səlahiyyəti;

- dövlət onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmədikdə dövlət-daxili orqanların köməyi ilə (məhkəmə və inzibati mexanizmlərdən, beynəlxalq təşkilatlardan, o cümlədən Avropa insan hüquqları məhkəməsindən istifadə olunmaqla) müdafiə səlahiyyəti [11, 15].

Sağlamlığın qorunması hüququ və onun məzmunu ilə bağlı maraqlı yanaşmalardan biri ondan ibarətdir ki, bu hüquq kompleks xarakter daşıyır və insan hüququ və azadlıqlarına dair beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, qanunlarda və digər aktlarda təsbit olunan bir sıra elementar hüquqları özündə əks etdirir. Buraya xüsusən aşağıdakı hüquqlar aid edilir:

- vətəndaşların sağlamlığa təsir göstərən faktlar barədə mötəbər və vaxtında məlumat almaq hüququ;

- tibbi-sosial yardım hüququ;

- zərərli peşə fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri və yüksək təhlükə mənbəyi ilə bağlı fəaliyyətlə məşğul olan vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;

- ailə üzvlərinin sağlamlığının qorunmasına dövlət qayğısı hüququ;

- hamilə qadınların və anaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, əlilliyi olan şəxslərin, ahıl vətəndaşların, fəvqəladə hallar zamanı və əlverişsiz ekoloji ərazilərdə zərər çəkmiş şəxslərin sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ [9, 110-112].

Z.N.Aslanovun sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununu daha geniş təsvir edir. Müəllifin fikrincə, vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququ məzmunca kompleks xarakter daşımaqla, məzmun elementləri kimi əsasən aşağıdakı hüquqları özündə əks etdirir:

- dövlət tibb müəssisələrində pulsuz tibbi xidmət;

- sağlamlıqlarına təsir göstərən amillər haqqında müntəzəm, vaxtında və düzgün məlumat almaq;

- dərman vasitələri ilə təmin olunmaq;

- sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitdə təhsil almaq;

- ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə tibbi-sosial ekspertizadan keçmək;

- dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların hüququ və azadlıqlarını məhdudlaşdıran hərəkətlərindən hüquqları pozulmuş şəxslərin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada yuxarı orqanlara və məhkəməyə müraciət etmək hüququ;

- normal mənzil şəraitinə olan hüququ;

- hərtərəfli və balanslaşdırılmış qidalanma rejimini təmin edə biləcək

layiqli əmək haqqı almaq hüququ;

- təhlükəsiz əmək şəraiti və əməyin mühafizəsi hüququ;

- istirahət və əlverişli ətraf mühit hüququ;

- zərərli peşə fəaliyyəti və yüksək təhlükə mənbəyi ilə bağlı fəaliyyət növləri ilə məşğul olan vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;

- ailə üzvlərinin sağlamlığının qorunmasına dövlət qayğısı hüququ;

- hamilə qadınların və anaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, əlillərin, ahıl vətəndaşların fəvqəladə hallar və ekoloji fəlakətlər zamanı zərər çəkən vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;

- tibbi və sosial sığortalanma hüququ;

- vaxtında yüksək keyfiyyətli tibbi yardım almaq, sağlamlığın tam bərpaası üçün zəruri olan reabilitasiya keçmək hüququ [1, 71-72].

Sağlamlığın qorunması ilə bağlı normalar yeni yaranmış hüquq sahəsi kimi tibb hüququnun əsasını təşkil etsə də, bu hüquq sahəsi kompleks hüquq sahəsi olduğu üçün göstərilən normalara digər hüquq sahələrində də, xüsusən konstitusiyaya, mülki, cinayət, əmək və s. hüquq sahələrində rast gəlmək olar.

Sağlamlığın qorunması hüququ öz hüquqi təbiətinə görə ikinci nəsil hüquqlara aid olan sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxildir. Çünki sağlamlığın qorunması hüququ sosial rifah anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır.

Sosial hüquqlar cəmiyyətdə sosial həmrəyliyin əsasını təşkil edir. Hüquq ədəbiyyatında [13, 7] hüquqi və sosial dövlət dövlətin və cəmiyyətin inkişafının ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edən iki mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir. Hesab olunur ki, hüquqi dövlət vətəndaşlara ayrılmaz hüquqlar verməklə formal-hüquqi bərabərlik yaradır, lakin bu zaman sosial-iqtisadi bərabərsizlik problemini həll etmir. Bunu yalnız hüquqi dövlətdə bütün cəmiyyəti və xalqı birləşdirən maraqların vahid həmrəyliyi siyasətini həyata keçirməklə aradan qaldırmaq olar.

Sosial-iqtisadi hüquqlar insan və vətəndaşlara cəmiyyətdə mövcud olmaq və inkişaf etmək imkanları təqdim edən hüquqları özündə əks etdirir. Bu hüquqlar dövlətin bütün ehtiyacı olanları insan ləyaqətinin qorunması, onun maddi və mənəvi tələbatlarının normal şəkildə təmin edilməsi üçün zəruri olan minimum sosial imkanlar və sosial müdafiə ilə təmin etmək vəzifəsini müəyyən edirlər. Bir qayda olaraq, insanın sosial hüquqlarına sosial təminat hüququ, təhsil hüququ, sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq hüququ, mənzil hüququ, uşaqların xüsusi hüquqları, əlillərin hüquqları və s. aid edilir [7, 32].

İnsan və vətəndaşların sağlamlığının qorunması müasir demokratik dövlətin əsas məqsədlərindən və daxili sosial və humanist siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir [7, 32]. Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlığın qorunması dövlətin yalnız hüquqi deyil, həm də maliyyə və təşkilati resursları vasitəsilə təmin edilir.

İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərə əsasən sağlamlığın daha yüksək səviyyəsinə olan hüququn təmin edilməsi insanın sağlam həyatı üçün zəmin yaradan sosial-iqtisadi faktorların geniş dairəsindən asılıdır. Qanunve-

riciliyə uyğun olaraq buraya təhlükəsiz əmək şəraiti, əlverişli ətraf mühit, təhlükəsiz dərman preparatları, əlçatan və keyfiyyətli tibbi yardım və s. aiddir. Səhiyyənin inkişafının müasir tendensiyası göstərilən faktorların dairəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsini nəzərdə tutur. Bu faktorlar məcmu halında əhalinin sağlamlıq səviyyəsini müəyyən edir. Belə sosial-demoqrafik faktorların vəziyyəti sağlamlığın qorunması hüququnun həyata keçirilməsi səviyyəsini xarakterizə edən demoqrafik və institusional indikatorların məcmusu ilə təsvir edilir. Demoqrafik indikatorlara uzunömürlülük, müxtəlif sosial-yaş qrupları üzrə gözlənilən ömür müddəti, doğum səviyyəsi, ölüm səviyyəsi, əlillik səviyyəsi və s. aiddir. Bütün dünyada bu indikatorlar sağlamlığın qorunması hüququnun təminatının monitorinqi, daha ümumi planda isə insan inkişafı indeksinin hesablanması üçün istifadə edilir. Sağlamlığın qorunması sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların sayının kifayət qədər olması, təqdim edilən əmtəə və xidmətlərin keyfiyyəti, səhiyyənin inkişafı üzrə dövlət proqramları, müvafiq resursların bölüşdürülməsi kimi institusional indikatorlar da sağlamlığın qorunması hüququnun reallaşması vəziyyətini göstərir. Demoqrafik və institusional indikatorlar səhiyyə sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin uğurlu olmasının obyektiv meyarlarıdır [14, 124]. Bu isə sağlamlığın qorunması sistemində həmin indikatorların rolunu və əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, bu məqalə çərçivəsində qeyd edilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Hüquq ədəbiyyatının və sağlamlığın qorunması sahəsində qüvvədə qanunvericiliyin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında sağlamlığın qorunması hüququna aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: "Sağlamlığın qorunması hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxil olan, həm beynəlxalq, həm də dövlət-daxili hüquqda təsbit edilən, fiziki və psixi sağlamlığın qorunub saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə, insanların fəal uzun ömürlüliyünün artırılmasına və onların yüksək keyfiyyətli tibbi yardımla təmin edilməsinə yönələn, dolğun təminatı siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusu ilə şərtlənən subyektiv hüquqdur".

2. Sağlamlığın qorunması hüququ həm özü əsas konstitusion hüquqlardan biridir, həm də insan və vətəndaşların digər konstitusion hüquqlarının mühüm təminatı kimi çıxış edir. Çünki sağlamlıq olmadan, bu hüquq dolğun təmin olunmadan digər hüquqlar da xeyli dərəcədə öz əhəmiyyətini itirmiş olur. İnsan və vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququ dolğun sürətdə təmin edilmədən şəxsiyyətin layiqli həyat sürməsi, habelə onun hərtərəfli və harmonik inkişafı qeyri-mümkündür.

3. Sağlamlığın qorunması hüququnun dolğun təminatında tibbi yardımın rolunun daha da artırılması üçün tibbi yardım ən azı iki başlıca meyara cavab verməlidir və dövlət bunun üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməlidir. Həmin meyarlar bunlardır:

- a) tibbi yardımın əlçatanlığı;*
- b) tibbi yardımın keyfiyyətli olması.*

4. Səhiyyə və sosial sahələrdə həyata keçirilən islahatlar başlıca olaraq insanın həyat keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə, onların layiqli həyatının və sağlam həyat tərzinin təmin edilməsinə yönəlməlidir. Belə olan halda insan və vətəndaşların sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlarının dolğun təminatı üçün əlverişli zəmin öz-özlüyündən formalaşmış olacaq.

5. Sağlamlığın qorunması hüququ öz məzmununa görə mürəkkəb hüquqi kateqoriya kimi çıxış edir. Burada həm hüquqlar, həm vəzifələr, həm də məsuliyyət kimi elementlər vardır. Dövlətin yurisdiksiyasında olan hər kəs sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlara malikdir. Dövlət, onun orqanları və vəzifəli şəxsləri bu hüquqları təmin etmək vəzifəsi və göstərilən vəzifəni lazımcıca yerinə yetirmədikdə isə qanunla nəzərdə hüquqi tutulmuş məsuliyyət daşıyırlar.

6. Bəzən "sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlar" anlayışı və "pasiyent hüquqları" qarışıq salınır, eyniləşdirilir və sinonim anlayış kimi istifadə edilir. Lakin bunu düzgün hesab etmək olmaz. Çünki onlar məzmunca, əhatə dairəsinə görə fərqli anlayışlardır. "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun üçüncü fəslində sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlar öz əksini tapmışdır. Oradakı hüquqların bir çoxu pasiyentlərlə yanaşı, pasiyent statusu olmayan şəxslərə də şamil olunur. Məsələn, vətəndaşların əmək və istirahəti üçün əlverişli şərait yaradılmasına olan hüquq (10-cu maddənin 3-cü abzası), vətəndaşların sağlamlığa təsir göstərən amillər haqqında müntəzəm və düzgün məlumat almaq hüququ (11-ci maddənin 1-ci abzası) və s. Göründüyü kimi, sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlar və pasiyent hüquqları eynimənalı anlayışlar deyildir. Belə ki, sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqlar pasiyent hüquqlarından daha geniş anlayışdır və bu hüququn subyektivi kimi pasiyent olub-olmamasından asılı olmayaraq hər kəs çıxış edir. Pasiyent hüquqları isə sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqların yalnız bir qismini təşkil etməklə, artıq tibbi yardıma ehtiyacı olan (bunun üçün müraciət edən) şəxslərə şamil olunur.

7. Fikrimizcə, qanunvericilikdə pasiyent hüquqlarının aşağıdakı məzmununda anlayışının təsbit edilməsi məqsədmüvafiq olardı: "Pasiyent hüquqları - sağlamlığın qorunması hüququndan törəmə olan və pasiyent tərəfindən tibbi yardım xidmətlərinin istehlakı (və ya onun könüllü olaraq subyekt qismində biotibbi tədqiqatlarda iştirakı) prosesində həyata keçirilən subyektiv hüquqlar".

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov, Z.N. Sağlamlığın qorunması hüququ insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi / Z.N.Aslanov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - 182 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/897>
3. "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4078>
4. Əliyev, M.N. Azərbaycan Respublikasında tibb hüququnun nəzəri aspektləri. Monoqrafiya / M.N.Əliyev. - Bakı: "Vətənoğlu" NP MMC, - 2016. - 280 s.
5. Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik / Z.A.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti

- nəşriyyatı, - 2006. - 698 s.
6. Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik / Z.A.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2011. - 760 s.
 7. Mustafazadə, A.İ. Tibb hüququ. Dərs vəsaiti / A.İ.Mustafazadə, Z.N.Aslanov. - Bakı: Elm, - 2017. - 204 s.
 8. Банникова, И.Г. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь: содержание и историческая ретроспектива // Вестник Пензенского государственного университета, - 2014. № 2 (6), - с. 51-55.
 9. Безручко, Е.В. Право человека на охрану здоровья в международном законодательстве // Юрист-Правовед, - 2010. № 3, – с. 110-112.
 10. Белокопытов, В.А. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь // Отечественная юриспруденция, - 2017. № 11 (25), - с. 31-32.
 11. Домникова, Л.В. Гражданско-правовые способы реализации права на охрану здоровья в Российской Федерации: / дис. канд. юрид. наук. / - Москва, 2006. - 183 с.
 12. Каменская, Н.А. Конституционное право на охрану здоровья и медицинскую помощь: / автореферат дис. канд. юрид. наук. / - Владикавказ, 2011. - 23 с.
 13. Кистяковский, Б.А. Философия и социология права / Б.А.Кистяковский. - Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, - 1998. - 800 с.
 14. Колесова, Н.С. Обеспечение права на охрану здоровья: демографические и институциональные индикаторы // Труды Института государства и права РАН, - 2017. - т. 12. - № 3, - с. 124-143.
 15. Морозова, К.П. Конституционно-правовые основы обеспечения права граждан на охрану здоровья в Российской Федерации // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство», - 2013. № 2 (2): [Электронный ресурс] / URL: https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/morozova_kp_13_2_28.pdf
 16. Сазин, С.Т. Понятие, сущность и взаимосвязь конституционных прав на жизнь и охрану на здоровья // Конституционное и муниципальное право, - 2021. № 4, - с. 39-45.
 17. Шелепов, С.Н. Конституционно-правовая основа и сущность права на охрану здоровья // Закон и право, - 2021. № 9. - с. 44-47.

ПРАВО НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН: СОДЕРЖАНИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА

Ф.Р.ПАНАХОВ

РЕЗЮМЕ

В статье право на здоровье рассматривается как одно из основных конституционных прав граждан, анализируются вопросы, связанные с его содержанием и правовой природой. Автор определяет право на здравоохранение на основе анализа и обобщения правовой литературы и действующего законодательства в области здравоохранения, показывает роль права на здоровье в обеспечении других конституционных прав человека и гражданина, понятие «здоровье» права »и понятие« права пациента »обосновывают существование различных концепций, а также предлагают концепцию прав пациента, которая должна быть закреплена в законодательстве.

Ключевые слова: здоровье, здравоохранение, социальные права, право на здравоохранение, содержание права на здравоохранение, правовая природа права на здравоохранение, медицинское обслуживание, права пациентов

HEALTH PROTECTION RIGHT AS ONE OF THE MAIN CONSTITUTIONAL RIGHT OF CITIZENS: CONTENTS AND LEGAL NATURE

F.R.PANAHOV

SUMMARY

This article considers the healthcare as one of the basic constitutional rights of citizens, analyzes issues related to its content and legal nature. The author defines the right to healthcare based on the analysis and generalization of legal literature and current legislation in the field of health protection, shows the role of the healthcare in ensuring other constitutional human and citizens' rights, the concept of "health rights" and the concept of "patient rights" substantiates the existence of different concepts, as well as offers the concept of patient rights to be established in the legislation.

Keywords: health, health care, social rights, right to health care, content of health care right, legal nature of health care right, medical care, patient rights

UOT 34.002

HARMFUL INFORMATION - AS AN OBJECT OF INFORMATION SECURITY AND MEANS OF PROTECTION AGAINST IT

A.M.HAJIYEVA
Baku State University
hassanly.aysel@mail.ru

The rapid development of modern technology has changed many realities in the world, and information has a special place among these realities. At present, people meet their information needs through the media, social networks, etc. pay at the expense of funds. As in many countries around the world, the coverage of social network users in our country is many times greater than other media. Of course, the number of children and teenagers among these users is not small. At the same time, it is impossible not to have harmful information in the flow of this information. In general, complete protection from harmful information sounds unrealistic. However, it is necessary to discourage certain age groups from such information and to develop legislative restrictions and various mechanisms. The article discusses information security, prevention of the dissemination of harmful information in relation to age groups and the application of sanctions in such cases in the legislation.

As you know, the transition to the information society as a strategic priority in the phase, development of concepts of informatization of society and implementation by age, sex, language, race, beliefs, religions, worldviews, political views, economic situation, cultural level, physical Every citizen, regardless of their condition or health should cover. The concept of information society - information society means - production and use of information, information resources, basic technologies of the information society and equipment, new information – telecommunication technologies and techniques, etc. understood. Information The main characteristics of the society are: mass information needs in society payment; information economy in society; society high level of information needs of its members; in society high information culture, open to community member expansion of information networks; single information-perspectives of formation and development of the environment; information security for community members; globalization and the level of integration, and so on. In other words information all of society as characteristic features of society Provide members with adequate and sufficient information and high-level information services. Such is the result of all this it can be deduced that the information society is an industrial society in contrast it is a more intellectual society and higher in people creates conditions for educated, skilled, determined, comprehensive development.

It is also one of the main factors in the development of society information culture [10].

Keywords: information, age category, information security, harmful information, prohibited information

What is information security

Currently, both information security problems relevant for both citizens and organizations. Information Security is also becoming an important process in public administration. Information security problems modern views have expanded considerably and now its important aspects not technological issues, but management problems and quality of the relevant management system organizes issues.

Ensuring that information security is a legal complex that envisages organizational and technological aspects requires an approach. Recently, information in our country Unified state policy in the field of security, legal Improving the base, at the level of government agencies creation of organizational structures and their functioning along with the launch of information security technology purposeful work in the field of creating components is carried out.

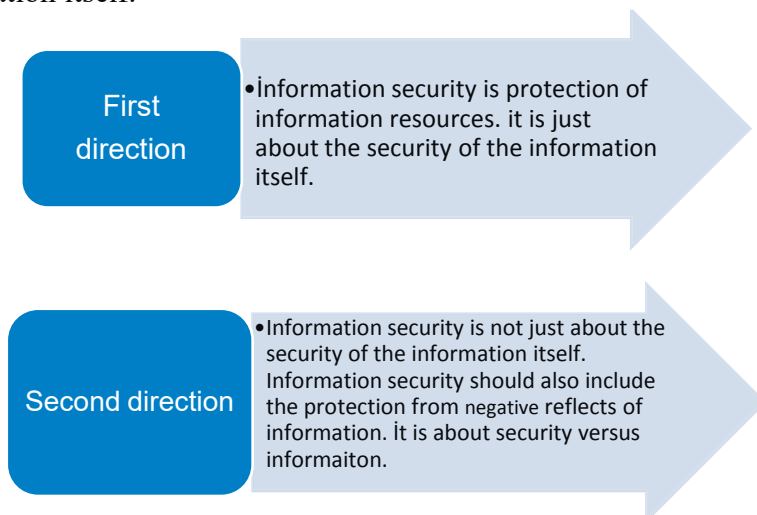
The subject of information security is often understood as confidentiality, completeness and as ensuring accessibility. However the subject of information security is broader. Information security is not consist of only computers and networks. Information security in modern society penetrates all social processes of society, becomes an integral part of the national security of any state [8].

Although several national and international laws attempt to address human rights considerations in forming information security standards, the negative reflects on human rights caused by overarching and broad information security laws and principles has become apparent to civil society advocates. Guaranteed under the United Nations' Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), including freedom of expression, freedom of speech, the right to privacy, freedom of opinion, and freedom of association as some of the most basic rights of all humans. In response to the creation of the Internet as a new platform for expressing basic human rights, the UN Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression and free expression rapporteurs from Europe, Latin America, and Africa signed a joint declaration confirming that "freedom of expression applies to the Internet" in 2011. In July 2012 the UN Human Rights Council further confirmed that "the same rights that people have offline must also be protected online," thus making the formerly mentioned human rights declarations of UDHR, ICCPR applicable to the Internet. A number of cybersecurity laws and measures that have been taken by individual countries could have a negative impact on online speech and freedom of expression by directly infringing upon such rights or creating a chilling effect on the desire of people to express their rights [10].

Information security legal measures must refer to the following aspects: security in electronic communications; use for criminal purposes of information systems; protection of personal data and private life; certification, digital signatures and Public Key Infrastructure-PKI etc. Fight against

cybercrime imposes also the modernization of law enforcement agencies, the creation of structures specialized in cybercrime, as well as the professional training in the field of cybercrime of law enforcement bodies. Over the past years, concerns about human rights violations in information security have been addressed on both the international and national level. States should harmonize their legislation to the legislation of international organizations and each other for effective regulation.

According to many sources, information security is consist of the protection of information resources, prevention of cyber attacks, effective protection of personal data of information carriers and non-disclosure to third parties, protection of state-level database systems, adequacy of sanctions for violations of this legal relationship. True, this is so. But information security is not consists of only theses issues. Information security is not just about the security of the information itself. Information security should also include the prevention of the negative effects of certain groups of information, such as harmful information, on certain categories of society, the elimination of such effects, and the protection of the violated rights of individuals as a result of the dissemination of such information. So there 2 directions of information security. We discuss the second direction of information security.as a result, both situations pose a threat. The first is the threat to the information itself and to the subject of the information. The second case is the threat posed by direct information itself.

According to the different sources it is considered harmful or illegal information which break the law of followings and these are covered by different legal regimes and instruments at the national and international level.

-national security (instructions on bomb-making, illegal drug production, terrorist activities);

-protection of minors (abusive forms of marketing, violence, pornography);

-protection of human dignity (incitement to racial hatred or racial

discrimination);

- economic security (fraud, instructions on pirating credit cards);
- information security (malicious hacking);
- protection of privacy (unauthorised communication of personal data, electronic harassment);
- protection of reputation (libel, unlawful comparative advertising);
- intellectual property (unauthorised distribution of copyrighted works, e.g. software or music) [11].

Although there are useful aspects of internet but there is negative sides. They are rised problems in commercial, public, political, and legal interest. Reflecting these issues EU adopted the desision. The EU Commission is fully aware of the importance of these issues.EU Commission noted that when the information is considered illegal and harmful information.

- if the right balance between ensuring the free flow of information andguaranteeing protection of the public interest is disturbed. There are two elements

- free flow of information
- guaranteeing protection of the public interest

According to the EU Commission it is a test for determining illegal and harmful information.These problems need innovative and specific solutions which rapidly co-ordinatedwith EU and international level.

We are right to think that the Internet is useful in the reality we live in. However, this is not always beneficial, especially as it can become an uncontrolled and dangerous place for children. There is enough information for children on the Internet, but we must not forget that there is harmful information. Protecting children is one of the main responsibilities of society. Each of us must protect them, protect their rights. It is necessary not only to provide, but also to protect against harmful information spread on social networks and the media. Of course, the root of the solution to this problem is education.

At a time when there is free access to the Internet, the vast majority of people use the Internet, especially social networks, making it difficult for children to protect themselves from harmful information. In connection with the implementation of the age-appropriate right of children in our country, the Law "On Protection of Children from Harmful Information", which defines measures to protect children from harmful information and regulates relations in this area, came into force on January 1, 2020. It should be noted that the law consists of 19 articles and 5 chapters [7]. Prioritizing the interests of children, ensuring their rights and freedoms, creating conditions for the circulation of information products that are safe for their life and health, ensuring their comprehensive development and socialization, as well as violence, cruelty, alcohol and energy drinks, as well as tobacco, anti-social behavior and so on. Inadmissibility of dissemination of information is one of the main principles of

the law. As for information that is prohibited for circulation among children, it includes information that promotes violence and cruelty, anti-social and illegal actions, as well as information that promotes crime, acts that pose a potential threat to children's lives and safety, discredits the family institution, immoral lexical (swearing) content and so on. In addition, the law specifies the accuracy of information restricted to children of certain age groups. These include information that demonstrates violence and cruelty, information with non-domestic lexical (slang) content, information with fear.

It should be noted that the law also carries out the age classification of information products. Thus, the classification of information products according to the age category is determined taking into account the characteristics of normal mental development of children belonging to different age groups.

It is not allowed to disseminate information products prohibited for children without the use of administrative, technical software and equipment in places where children can be. The producer and disseminator of information, the circulation of which is prohibited or restricted among children, shall be obliged to comply with the rules established by the said Law. Penalties are applied in case of violation of the law.

It is not allowed to distribute information products prohibited for circulation among children in educational institutions for children, medical, sanatorium-resort, physical education and sports, culture, recreation and health-improving institutions or at a distance of less than one hundred and fifty meters from the borders of these institutions. Otherwise, administrative liability is envisaged. Thus, individuals are fined in the amount of five hundred to one thousand manats, officials in the amount of one thousand five hundred to two thousand five hundred manats, legal entities in the amount of three thousand to four thousand manats.

Relations related to the protection of children from harmful information are regulated by the Law "On protection of children from harmful information" dated October 30, 2018. This Law is in force from January 1, 2020 [7].

The legislation of the Azerbaijan Republic on protection of children from harmful information consists of the Constitution of the Azerbaijan Republic, international agreements to which the Azerbaijan Republic is a party, this Law and other normative legal acts.

Harmful information for children is information that is not intended for children and has a negative impact on the physical or mental health of the child, as well as information that distorts their spiritual, mental, physical or social development through the formation of distorted social perceptions.

The main principles of protection of children from harmful information are the interests of children, ensuring their rights and freedoms, creating conditions for the circulation of information products that are safe for their life and health, ensuring their comprehensive development and socialization, violence, cruelty, drugs and psychotropic substances, alcohol. the inadmissi-

bility of alcohol and tobacco products, anti-social behavior, the dissemination of pornographic information, the introduction of harmful information products, as well as the prevention of offenses against children using information technology and the implementation of international cooperation in protecting children from harmful information [8].

Prohibited information among children includes information that promotes violence and cruelty, information, anti-social and illegal actions, as well as crimes and acts that pose a potential threat to their lives and safety, discredits the family institution, immoral lexical (swearing) content, pornographic information is done.

Information with limited circulation among children of a certain age group includes non-domestic lexical (slang), fearful, erotic information that demonstrates violence and cruelty.

It is not allowed to disseminate information products prohibited for children without the use of administrative, technical software and equipment in places where children can be. The circulation of information restricted to children of a certain age group shall be carried out in accordance with this Law. The producer and disseminator of information prohibited or restricted to children shall be obliged to comply with the rules established by this Law [11].

Age classification of information products is carried out in accordance with the Law. The classification of information products according to age category is carried out as follows, taking into account the characteristics of normal mental development of children belonging to different age groups:

- "universal" - there are no restrictions on circulation for any age group;
- "Under 6 years old" - circulation among children under the age of six is allowed;
- "from 6 years" - circulation is allowed among children over six years of age;
- "From 12 years old" - circulation among children over twelve years of age is allowed;
- "From the age of 16" - circulation is allowed among children over the age of sixteen;
- "From 18 years old" - circulation among children is not allowed [7].

Classification of an information product by age shall be carried out by its producers before the circulation of the product in the territory of the Azerbaijan Republic independently or with the participation of an expert in accordance with the law.

The classification of information products by age assesses the subject, genre, content and artistic design of the information product, the characteristics of the acquisition of information by children of a certain age, the likelihood of information harming children's health and physical, mental and moral development. Evaluation of seized information products is carried out in accordance with the legislation of the Republic of Azerbaijan on education, taking into account the requirements of the said Law.

Information products belonging to the "universal" age category include information products intended for general use that do not harm the health and development of children. The "18 years old" category includes information products prohibited by law for children. The rules for assigning products to age categories shall be established by the relevant executive authority.

Broadcasters of information products are obliged to ensure the placement of the age-appropriate sign of the information product and the text on the age restriction in a special frame before the presentation of each information product during the provision of television, film and video services.

Individuals and legal entities providing telecommunications services must take measures to protect children from harmful information in accordance with the Law on Telecommunications. Appropriate measures are taken by individuals and legal entities providing telecommunications services to protect children from harmful information where possible, with the use of technical software and hardware. Internet information resources should include a warning text restricting the dissemination of information products among children.

Advertising of information products intended for children (including telecommunication networks, including information products disseminated via the Internet and cellular (mobile) communication networks) on their involvement in the development of harmful information products is not allowed. The content and artistic design of information products must correspond to the content and artistic design of information products intended for children under six years of age. must fit into the category.

The first and last pages of a printed publication intended for distribution to a limited number of persons, the front and back cover of a printed product or other printed product shall not contain information that is prohibited for circulation among children. It is not allowed to disseminate information products prohibited for circulation among children in educational institutions for children, medical, sanatorium-resort, physical education and sports, culture, recreation and health facilities or at a distance of less than one hundred and fifty meters from the borders of these institutions.

Examination of information products for the purpose of age classification is carried out by natural persons (experts) who have received a qualification certificate from the relevant executive authority in accordance with the law. The relevant executive authority shall maintain the register of experts and expert organizations and control their activities.

Examination of an information product for the purpose of age classification shall be organized by the manufacturer or distributor of the information product in accordance with the said Law.

The manufacturer and (or) distributor of an information product shall, in accordance with the expert opinion, mark the information product in accordance with the age category or replace the previous age category sign

with another age category, in order to prevent children from obtaining information products prohibited for children. application of seized administrative, technical software and equipment and cessation of dissemination of information products prohibited or restricted to children, without application of administrative, technical software and equipment provided for in this Law, including at a time convenient to children and in public places or completely withdrawn from circulation. makes one of the decisions [8].

The Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan [2] provides for liability for violation of the legislation on the protection of children from harmful information. Thus, according to Article 388-2 of the Code of Administrative Offenses, violation of the legislation on protection of children from harmful information, ie dissemination of information products prohibited for children without the use of administrative, technical software and equipment, protection of children from harmful information Dissemination of information products in the country without providing age classification in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan, as well as without marking in accordance with the relevant age category, except for cases specified by this Law before the presentation of the product in a special frame about the age category of the information product and the age limit, as well as in Internet information resources not to place a text on the warning restricting the dissemination of information products among children, not to carry out the warning about the age category of this information product during the broadcast of information products of "18+" age category on TV and radio, and not to sound during radio broadcasting, in information products intended for children (including telecommunication networks, information products disseminated via the Internet and cellular (mobile) communication networks) to place advertisements on their involvement in the production of malicious information products, on the first and last pages of the printed publication intended for distribution to a limited number of persons; on the front and back cover of another polygraphic product to reflect information that is prohibited for circulation among children or to disseminate that information product without packaging, to circulate among children Individuals in the amount of five hundred to one thousand manats individuals shall be fined in several amount [2].

Undoubtedly, children's literature, which is an integral part of fiction, is one of the direct means of education and the formation of a new generation of artistic taste. For this reason, each literary example, in addition to having a positive impact on the formation of our future children, should be written in a content and style appropriate to the psychology and interests of children. It should be noted that the use of the means does not meet the requirements of the relevant legislation of the Republic of Azerbaijan, taking into account the negative effects of the expressions used in the above-mentioned printed product on minors. Thus, the information that discredits the institution of the

family is classified as information prohibited for children. According to Article 4 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On protection of children from harmful information", the distribution of these information products among children is prohibited [7].

It should be noted that according to Article 388-2.0.2 of the Code of Administrative Offenses[2], the information product is classified according to age in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On protection of children from harmful information", as well as except as provided by this Law. There is an administrative liability for distribution in the country without marking according to the age category.

According to the "Rules for assigning information products to age categories" approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated July 29, 2020 [9], the dissemination of information products without an expert opinion causes administrative liability.

As the State Committee for Family, Women and Children's Affairs, we emphasize that the dissemination of such information products for the use of children is not expedient, and we note that appropriate measures will be taken in accordance with the law for the dissemination of information.

According to the Code, the dissemination of information products prohibited to children, without the use of administrative, technical software and equipment, without providing age classification, as well as the dissemination of information products in the country without marking the relevant age category, for non-placement of the age category sign and age limit of the information product in a special frame before the demonstration of each information product during the broadcasting of television, film and video services by the broadcasters, as well as the warning on the Internet information resources restricting the dissemination of information among children individuals in the amount of 500 to 1000 manats, officials in the amount of 1500 to 2000 manats, legal entities in the amount of 3000 to 4000 manats is intended. In addition, individuals are prohibited from distributing prohibited information among children in educational institutions for children, medical, sanatorium-resort, physical education and sports, culture, recreation and health facilities, or less than 150 meters from the borders of these institutions. manat to 1,000 manat, officials will be fined from 1,500 to 2,000 manat, legal entities will be fined from 3,000 to 4,000 manat [2].

At the same time, when broadcasting information products of the age category "18+" on TV and radio, the warning about the age category of this information product should not be carried out with a signal during television and radio broadcasting, in information products for children (telecommunication networks, including the Internet children on the front and back covers of printed matter and other polygraphic products, including advertisements on information products and cellular (mobile) communication networks, their involvement in the production of harmful information products; A fine of the same amount shall be imposed for the disclosure of information prohibited for

circulation or distribution of that information product without packaging [11].

According to the law, the dissemination of information products, the circulation of which is prohibited among children, is not allowed in places where children can be, without the use of administrative, technical software and equipment. The producer and disseminator of information that is prohibited or restricted to children is obliged to follow these rules.

The law does not allow the information on the first and last pages of a printed publication, on the front and back cover of a printed product or other printed product to be prohibited for children to circulate. But for the implementation of the law, mechanisms must be created that everyone considers acceptable. Mechanisms should be designed to facilitate the dissemination of information that is useful to society, as well as information that is harmful to children. Given the rapid development of the global Internet and technology, the protection of children from harmful information, as well as educating them to ensure their information security is one of the most pressing issues today.

In the world of modern technology, it is good for children to be aware of innovations, to search, to be interested. It increases their outlook, information and data. and the development of video materials. The development of the global Internet has made us very secure in the virtual world. At present, there are no borders to ensure our "security". We receive various types of information from the Internet en masse, and even fall under this flow of information. In the virtual world, we are deprived of this inner immunity, not because of our physical existence, but because of our virtual existence, and because there are no barriers that will ensure our "security". And there are no borders. Our profile on social networks has been hacked many times, and by analogy, it is like a stranger entering our house without permission. Please note that our social media profile, e-mail and other electronic registrations contain all the information about our personal and business life. If interference can occur at any time, then we are in danger [12] .

How to solve the security problem in the virtual world

Unfortunately, we do not fully understand how to ensure the safety of our children in the virtual world, how to protect them from possible unpleasant situations, and there is uncertainty in this regard. Access is available to anyone from anywhere in the world. And because we are not physically in this world, we do not subconsciously feel afraid of contact with a stranger, so we communicate, write, and sometimes make friends with any stranger. In normal life, children have very little access to restricted or prohibited unethical, illegal and other such means of printing. On the Internet, any information is like an open buffet. Therefore, children's access to certain sites on the Internet, especially social networks, should be restricted and strictly controlled.

The dissemination of information in electronic and print media that directly allows the identification or disclosure of minors who have been

subjected to illegal or unethical acts should be prohibited. Information that contradicts our national mentality and values and promotes non-traditional human relations should also be prohibited. should come up from time to time

It is no secret that our children are sometimes blackmailed, insulted and threatened through social networks, knowingly or unknowingly, and every day they come across information that promotes crime. We do not intend to create the impression that the Internet and social networks are bad and dangerous. The reasons listed above alone make it necessary to restrict children's access to certain sites on the Internet.

Another aspect of the issue is the protection of children from harmful information. As you know, the media is an open platform. Children can read the materials there as adults. In this regard, what we call a child is a slightly broader concept. Adolescents, adults and so on.the incoming information can be noted. This is the case in most developed foreign countries. There is a question of marking information in the legislation that puts signs on television, for example, in movies (for example, 18+) and so on.

According to the modern level of development in mass communications and information technologies, parents and teachers are often unable to protect children from information that is negative or may be harmful to them. [10]

Article 2 of the Law of the Republic of Azerbaijan on National Security of 2004 [3] is called the objects of national security of the Republic of Azerbaijan. According to the law, the objects of national security include man - his rights and freedoms, society - his material and moral values, the state - its independence, sovereignty, constitutional order and territorial integrity. Article 3 is called the subjects of national security of the Republic of Azerbaijan. By subjects, the subjects of national security of the Republic of Azerbaijan are the state authorities established to ensure the security interests and needs of the people, society and the state. Dissemination of harmful information and violation of the rights of any individual from it is a direct violation of this law. Because, depending on the content, the dissemination of harmful information means a violation of society - its moral values. Thus, as subjects of national security, public authorities must take important measures to protect society and its moral values by controlling the dissemination of harmful information.

The legislative practice of the Republic of Azerbaijan in this area is relatively poorly developed. In this area, we can cite the few normative legal acts mentioned above. However, there is a serious need for improvement in this area. Improvements should be made first at the legislative level and then at the practical level. This may include the preparation and adoption of draft laws regulating this area, as well as amendments to existing legislation covering the same legal system, and instructing the relevant agencies to intensify work in this area and monitor them. For example, Article 33 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Access to Information [4] is called the requirements for Internet information resources. It contains information on what information is

allowed to be placed on Internet information resources. At the same time, it was noted what information he refused to post. It is shown here that-absolute,

-incomplete,

-Only inaccurate or confusing information Internet information resources

The placement of these listed information resources is denied. However, these concepts do not cover the concept of harmful information. Therefore, there is no provision in the law prohibiting the posting of harmful information. At the same time, it was not specified what information was related to the malicious information. It is true that the Law Of The Republic Of Azerbaijan provides a number of definitions on the protection of children from harmful information. However, children are considered here only as a specific risk group. In each case, the definition of malicious information has not been given and it has not been determined what information falls within its scope. We propose to add to the relevant article of the Law of the Republic of Azerbaijan on Access to Information [4] the concept of harmful information and which information belongs to it.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / - Bakı, 2002 – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi.
3. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il Qanunu.
4. "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / - Bakı, 2005–URL: <http://www.e-qanun.az/framework/11142>
5. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il Fərmanı
6. İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 mart 2018-ci il Sərəncamı
7. "Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 30 oktyabr tarixli 1310-VQ nömrəli Qanunu.
8. "Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 30 oktyabr tarixli 1310-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
9. "İnformasiya məhsulunun yaş kateqoriyalarına aid edilməsi Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
10. <https://www.carnegieuktrust.org.uk/how-is-legal-but-harmful-defined-and-addressed/>
11. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0487:FIN:en:PDFCOMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES> Illegal and harmful content on the Internet
12. <https://www.gp-digital.org/wp-content/uploads/2015/06/GCCS2015-Webinar-Series-Introductory-Text.pdf>. Cybersecurity And Human Rights

ZƏRƏRLİ İNFORMASIYA - İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN OBYEKTİ KİMİ VƏ ONDAN QORUNMA VASİTƏLƏRİ

A.M.HACIYEVA

XÜLASƏ

Bir çox mənbələrə əsasən informasiya təhlükəsizliyi informasiya ehtiyatlarının qorunması, kiberhücumların qarşısının alınması, fərdlərin şəxsi məlumatlarının informasiya daşıyıcılarının effektiv şəkildə mühafizə olunması və üçüncü şəxslərə ötürülməməsi, dövlət səviyyəli database sistemlərinin mühafizəsi, bu hüquq münasibətlərinin pozulmasına görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan sanksiyaların adekvat vəziyyətə gətirilməsindən ibarətdir. Doğrudur bu belədir. Lakin informasiya təhlükəsizliyi yalnız bunlardan ibarət deyildir. İnformasiya təhlükəsizliyi yalnız informasiyanın özünün təhlükəsizliyini nəzərdə tutmur və tutmamalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi, eləcə də müəyyən qrup informasiyanın, məsələn, zərərli informasiyanın cəmiyyətin müəyyən kateqoriyasına mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasını, belə təsirlərin aradan qaldırılmasını, bu cür informasiyanın yayılması nəticəsində fərdlərin pozulmuş hüquqlarının müdafiə olunmasını ehtiva etməlidir. Müasir texnologiyanın sürətli inkişafı dünyada bir çox reallıqları dəyişib və bu reallıqlar içərisində informasiya da xüsusi yer almaqdadır. Hazırda insanlar informasiyaya olan ehtiyaclarını KİV, sosial şəbəkə və s. vasitələr hesabına ödəyirlər. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi ölkəmizdə də sosial şəbəkə istifadəçilərinin əhatə dairəsi digər informasiya vasitələrindən dəfələrlə böyükdür. Təbii ki, bu istifadəçilər arasında uşaqların, yeniyetmələrin də sayı heç də az deyil. Eyni zamanda bu informasiya axını arasında zərərli informasiyanın olmaması mümkünsüzdür. Ümumilikdə zərərli informasiyadan tamamilə qorunmaq qeyri-real səslənir. Lakin müəyyən qədər müəyyən yaş qruplarını bu cür informasiyadan çəkindirmək və qanunvericilik səviyyəsində məhdudiyətlər və müxtəlif mexanizmlər hazırlamaq mütləqdir. Məqalədə informasiya təhlükəsizliyi, yaş qruplarına münasibətdə zərərli informasiyanın yayılmasının qarşısının alınması və qanunvericilikdə belə hallara görə sanksiyaların tətbiqindən bəhs edilir.

Açar sözlər: informasiya, yaş kateqoriyası, informasiya təhlükəsizliyi, zərərli informasiya, dövrüyyəsi qadağan edilən informasiya

ВРЕДОНОСНАЯ ИНФОРМАЦИЯ - КАК ОБЪЕКТ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И СРЕДСТВА ЗАЩИТЫ ОТ НЕЕ

A.M.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

Согласно многим источникам, информационная безопасность – это защита информационных ресурсов, предотвращение кибератак, эффективная защита персональных данных носителей информации и неразглашение их третьим лицам, защита систем баз данных государственного уровня, адекватность санкций за нарушения этого правовые отношения. Верно, это так. Но информационная безопасность — это не единственное. Информационная безопасность – это не только безопасность самой информации. Информационная безопасность должна включать в себя также предотвращение негативного воздействия отдельных групп информации, например вредоносной информации, на отдельные категории общества, устранение такого воздействия, а также защиту нарушенных прав лиц в результате распространения такая информация. Стре-

нительное развитие современных технологий изменило многие реальности в мире, и особое место среди этих реалий занимает информация. В настоящее время люди удовлетворяют свои информационные потребности через средства массовой информации, социальные сети и т.п. оплачивают за счет денежных средств. Как и во многих странах мира, охват пользователей социальных сетей в нашей стране во много раз превышает охват других СМИ. Конечно, среди этих пользователей немало детей и подростков. В то же время невозможно не иметь вредоносной информации в потоке этой информации. В общем, полная защита от вредоносной информации звучит нереально. Однако необходимо отговаривать определенные возрастные группы от такой информации и разрабатывать законодательные ограничения и различные механизмы. В статье рассматривается информационная безопасность, предотвращение распространения вредоносной информации в отношении возрастных групп и применение санкций в таких случаях в законодательстве.

Ключевые слова: информация, возрастная категория, информационная безопасность, вредоносная информация, запрещенная информация

İQTİSADİYYAT**УОТ 330.342.24+33.338****РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА****С.С.ГАДЖИЕВ*****Бакинский Государственный Университет
sibirhm@outlook.com***

В статье рассматриваются возможности современного инновационного развития национальной экономики Азербайджана с использованием достижений научно-технологического прогресса, с привлечение национального научного потенциала и других ресурсов, что позволит решить одну из важных задач реализации государственной политики, таких как достижение стабильности экономики, достижение высокого уровня экономики и повышение качества жизни населения, интеграцию в мировую экономику.

Ключевые слова: научно-технологический прогресс, ВВП, экономические инновации, индустриализация, национальная экономика, технопарки.

Научно-технологический прогресс — это непрерывный процесс внедрения новых технологий и техники для организации производства и труда на основе достижений научных знаний. Социально-экономическое состояние страны напрямую связано с ее технологическим развитием. Процесс создания новых технологий на основе научных знаний выступает решающим фактором экономического роста и увеличения благосостояния населения. Поэтому под понятием новые технологии понимаются средства организационного и технического характера, обеспечивающие получение материальной или интеллектуальной продукции. В настоящее время технологический прогресс связан с понятием инновационного процесса и признаётся во всем мире в качестве важнейшего фактора экономического развития [1]. Использование мирового инновационного развития в социально экономической сфере, позволит решить одну из важных задач реализации государственной политики любого государства - достижение высокого уровня и качества жизни населения. Для этого во главу угла ставится создание национальной инновационной системы, которая будет опираться на научный потенциал страны и на внедрение достижений научно-технологического прогресса. Достаточное широкое влияние

НТП на все сферы экономической деятельности формирует социально-экономическую систему, в которой доминирующую роль играет инновационная деятельность. Влияние этой деятельности на указанную систему привело к процессам, называемым социальные инновации. Социальные инновации принимаются как новые социальные системы в образовании, здравоохранении, системы общественных коммуникаций, использующие инновационные подходы и технологии. НТП непосредственно затрагивает производственную сферу: улучшает производственные мощности; наращивает производственную массу; повышает производительность труда, а также существенно влияет на сферу услуг, одну из самых развивающихся сфер экономических отношений во всем мире. В последнее время не только товары способны влиять активно на экономический рост, но и разнообразные услуги, которых стало в разы больше за последние несколько десятков лет [2]. Научно-технологический прогресс представляет собой объективный процесс, который объединяет в себе совершенствование средств и предметов труда, технический методов и форм организации производства на основе широкого использования достижений науки, знаний и развития производительных сил в обществе. На сегодняшний день НТП занимает одно из ведущих мест в мировом хозяйстве, влияя на все сферы его деятельности, включая торговлю, миграцию труда и капитала, является двигателем всей экономики отдельно взятой страны. Не остается в стороне от инновационного оживления собственной экономики и Азербайджан. В стратегии развития национальной экономики Азербайджана на 2020 год, наряду с развитием инновационного предпринимательства и созданием благоприятной среды для развития новых видов деятельности и продуктов, планируется усиление мер по передаче и использованию передовых технологий, а также по созданию индустриальных парков и инновационных зон для разработки и применения наукоемкой продукции и технологий. С 2005 года во многих городах и районах Азербайджанской Республики созданы промышленные зоны, индустриальные парки и агропарки; проводится работа по кластеризации и диверсификации национальной экономики. Были предприняты некоторые шаги для формирования национальной инновационной системы в Азербайджанской Республике, созданы Центр научных инноваций национальной академии наук Азербайджана и Фонд развития науки, приняты законодательные и нормативные акты, регулирующие эту область. Более конкретные шаги по поддержке МСП (мало и среднего предпринимательства) были приняты после создания Агентства Развития Малого и Среднего Бизнеса указом президента от 28 декабря 2017 года, а мандат агентства был дополнительно сформирован указом от 26 июня 2018 года. Принимаются шаги по достижению национальных целей, увеличение прироста ВВП, создание рабочих мест, и увеличение экспортной продукции [3]. В настоящее время усиливается значение инновационного фактора в экономике страны.

Прежде всего инновационное развитие национальной экономики должно опираться на собственные ресурсы, в том числе и на собственный научный потенциал. Внутренняя и внешняя политика, проводящаяся в Азербайджане сделала возможным достижение успехов в научной сфере. Наука является важным резервным источником страны в строительстве независимого государства, его социально-экономического и духовного развития. За последние 20 лет был принят ряд важных документов в области развития науки, сохранения научно-технического потенциала, подготовки высококвалифицированных кадров в области науки, образования, экономики и повышения их авторитета в обществе. В таблице 1, приведены данные по количеству организаций и числа научных работников, участвующих в различных научных проектах и исследованиях за последние годы (до пандемического периода).

Таблица 1

**Количество организаций и число научных работников,
участвующих в различных научных проектах**

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
научно-исследовательские орг-и (количество)	145.0	143.0	140.0	140.0	145.0	141.0	135.0	137.0	133.0	132.0
преподаватели ВУЗов, занятые научно-исследовательской деятельностью (число)	17924.0	18687.0	21573.0	22358.0	23329.0	23093.0	22527.0	20580.0	20179.0	20790.0
в том числе докторов наук, профессоров	843.0	933.0	1329.0	1392.0	1554.0	1534.0	1476.0	1414.0	1415.0	1466.0
в том числе докторов философии	3554.0	3727.0	5433.0	5444.0	6568.0	6532.0	6296.0	6243.0	6137.0	6302.0

Несмотря на то, что фундаментальная наука носит общечеловеческий характер, при определении приоритетных направлений наши ученые выдвигают на передний план национальные интересы. Проводимые в по-

следние годы успешные реформы, процессы становления, прогресс в экономике, развитие ненефтяного сектора привели к положительным результатам, были предприняты важные шаги в области социально-экономического развития регионов, улучшения социального положения населения. Основной социально-экономической задачей развития национальной экономики в Азербайджане является создание благоприятной среды для функционирования различных форм бизнес-деятельности, которая, в свою очередь, позволит обеспечить рост производства, занятости, внедрить достижения научно-технологического прогресса, повысить доходы населения и создать конкурентную рыночную среду, в которой будет развиваться отечественная экономика. Промышленность, являющаяся основной отраслью экономики Азербайджана и включающая в себя преимущественно машиностроение, металлургию, топливно-энергетическую, химическую, легкую, пищевую и другие отрасли. Азербайджан имеет реальные перспективы успешного применения инновационных экономических средств, которые могли бы стать стимулом для развития секторов экономики и появления дополнительных рычагов более эффективного решения социально-экономических проблем, повышения ее конкурентоспособности. Прибыль, полученная от продажи нефти, была направлена на поддержку частного сектора, развитие индустриального потенциала как субъектов ненефтяного сектора. Это следствие эффективных усилий правительства, сумевшего за последнее десятилетие развернуть экономику страны от преобладающего аграрно-энергетического развития, в направлении новой индустриализации. Высокие темпы роста в ненефтяной промышленности Азербайджана являются результатом грамотной и последовательной экономической политики, в основе которой лежит создание благоприятных условий для привлечения инвестиций в крупные индустриальные и инфраструктурные проекты, а также внедрение режима налоговых и таможенных преференций для развития сферы переработки, легкой промышленности, IT-сектора и т.д. Благодаря доходам, полученным на основе успешной реализации нефтяной стратегии, в экономике Азербайджана модернизировалась рыночная инфраструктура, развилась ненефтяная экономика, улучшилось социальное благосостояние потребителей, увеличились государственные активы и были созданы стратегические валютные резервы, превышающие уровень ВВП[4]. На диаграмме 1 приведен рост ВВП за счет ненефтяного сектора.

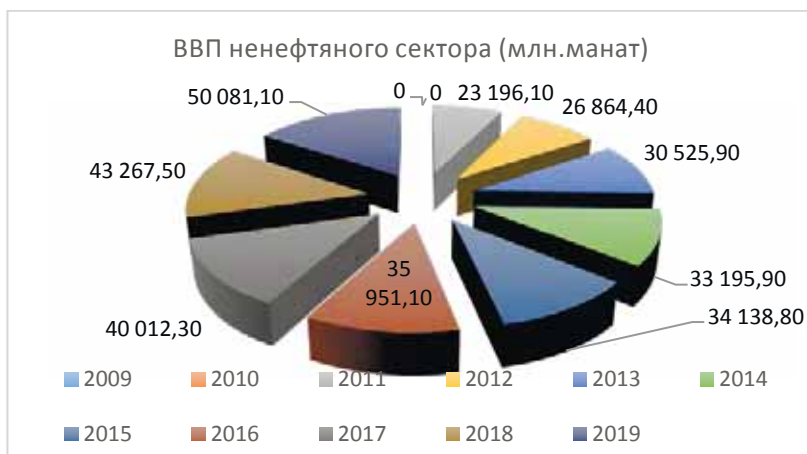

Диаграмма 1.

Рост ВВП за счет ненефтяного сектора экономики за 10 лет

Для форсирования развития национальной экономики в ненефтяном секторе большое значение имеет построенный в Азербайджане в 2009г технологический парк в городе Сумгаит. Это первый технологический парк, созданный на Южном Кавказе. Технопарки и бизнес-инкубаторы являются одним из инструментов поддержки частного сектора и развития инновационных предприятий. Благодаря новой индустриальной политики Президента Азербайджана Ильхама Алиева, используя технологические достижения и новые инновационные технологии, в технопарке были созданы современные промышленные предприятия, налажено производство конкурентоспособной и ориентированной на экспорт промышленной продукции. Сумгаитский технопарк - первый проект в этой области. Парк объединяет 17 заводов. Компания производит широкий спектр продукции, соответствующей мировым стандартам, включая кабели, трансформаторы, высоковольтное оборудование, гидротурбины, водяные насосы, электродвигатели, трубы, технические газы. Есть две линии изоляции с силовыми кабелями на 500 кВ. Такая продукция производится в странах СНГ и Ближнего Востока только в Азербайджане. В технопарке используется высокое оборудование и технологии, что позволяет компании производить продукцию, соответствующую мировым стандартам. Экспортный потенциал Сумгаитского технопарка также высок. По этой причине проделана большая работа по выводу на мировой рынок широкого спектра конкурентоспособных товаров. В настоящее время различные товары экспортируются в Грузию, Казахстан, Афганистан, Индию и ряд стран [5]. В Азербайджане на данный момент действуют несколько технопарков и бизнес-инкубаторов: Бизнес-инкубатор в Куба-Хачмазском экономическом районе (Куба), Мингячевирский Парк Высоких Технологий, Парк Высоких Технологий в Пираллахах (Баку), Бизнес-инкубатор в Аранском экономическом районе (Гянджа). Парк высоких технологий в Пираллахи,

созданный президентским указом в 2012 году, состоит из 50 га в районе города Баку. Его миссия состоит в способствовании высокотехнологичной экономике, обеспечивающей благоприятную для бизнеса среду с современными удобствами, экономические стимулы и бизнес-услуги. Однако сегодня он больше воспринимается как индустриальный парк, поэтому число существующих компаний, предоставляющих компьютерные услуги, невелико [6]. Также в 2015 году резидентная компания в парке высоких технологий в Мингячевире начала производство компьютеров, планшетов и других электронных устройств. В Гарадагском промышленном парке, специализирующемся в области судостроения, функционирует Бакинский судостроительный завод, на котором строятся танкеры большой грузоподъемности, морские снабженческие суда и суда другого назначения. А в 2017 году Президент Ильхам Алиев принял участие в открытии созданного в стране Нефтечалинского промышленного квартала. В настоящее время в Нефтечалинском промышленном квартале в качестве резидентов зарегистрированы 9 предприятий, занимающихся производством автомобилей, рыбных кормов, пластиковых изделий, оросительных систем и тд. В 2017 году началось создание Гаджигабульского и Сабирабадского промышленных кварталов. Резиденты Гаджигабульского промышленного квартала будут специализироваться в области тяжелого машиностроения, специального вагоностроения, автозапчастей и композитных материалов. А в Сабирабадском промышленном квартале планируется функционирование хлопкоочистительного предприятия, предприятий по заготовке шерсти и много чего. Осуществлены крупномасштабные проекты, направленные на реализацию транзитного потенциала, в том числе усилилась деятельность транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА), была сдана в эксплуатацию железная дорога Баку-Тбилиси-Карс, состоялось открытие терминала Ro-Ro в комплексе Бакинского международного морского торгового порта [7]. Для более эффективного использования транзитного потенциала страны возникла необходимость в проведении институциональных реформ на государственном уровне. Кроме этого, государство поощряет промышленную агломерацию и кластеризацию в парках, освобождая предприятия от НДС на импорт оборудования для строительства, научных исследований работы и другие виды деятельности. В технопарках и промышленных кварталах Азербайджана в качестве резидентов действует 82 субъекта предпринимательства. Объем инвестиций резидентов, в реализуемые на территории промышленных парков и кварталов проекты, составил около \$3,3 миллиарда долларов США. За весь период деятельности резиденты технопарков и промышленных кварталов произвели продукции на сумму \$882 миллиона. Из этого объема продукция на \$180 миллионов была направлена на экспорт [8]. Достигнутые страной успехи в социально-экономических сферах нашли отражение и в улучшающихся с каждым годом оценках азербай-

джанской экономики международными рейтинговыми агентствами (Fitch Ratings, Moody's, Standard & Poor's). Согласно данным Госкомстата Азербайджана, переход к инновационной экономике существенно повлиял на рост ВВП в целом и в нефтяном секторе, что отражено на диаграмме 2.

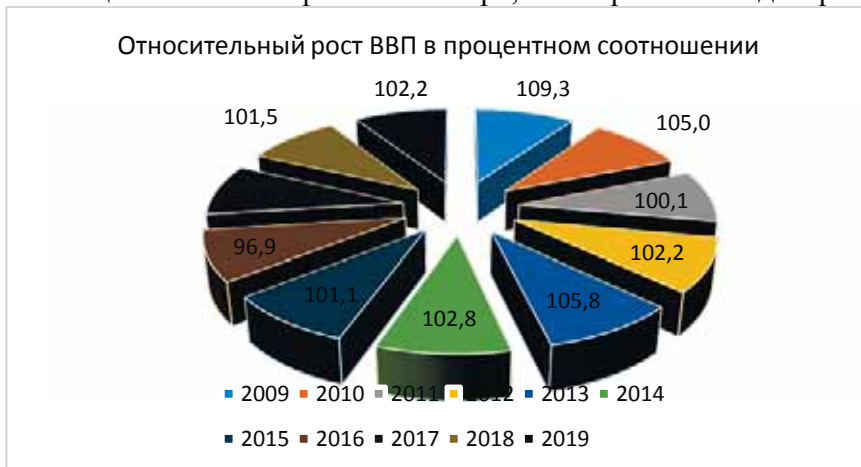

Диаграмма 2.

Динамика ВВП нефтяного сектора в процентном соотношении за 10 лет

Об эффективности проводимой в посткризисный период политики поощрения нефтяного сектора говорят также данные Госкомстата за январь-февраль текущего года. Несмотря на спад совокупного ВВП Азербайджана (-3,2%), за отчетный период зафиксирован 12,1%-ный рост производства нефтяной промышленной продукции. В частности, в январе-феврале зафиксирован небывалый 9,6 кратный рост в производстве фармакологической продукции. В сегменте обработки кожи, производстве кожаных изделий и обуви обеспечен 7,2 кратный рост. Компьютеров, электронной и оптической продукции выпущено в три раза больше. Сопоставимо высокий рост отмечен в производстве продукции деревообработки и изделий из дерева (+2,2 раза), табачной продукции (+2,1 раза), в производстве машин и оборудования (+2 раза). В ряде других секторов нефтяной промышленности (выпуск резиновых и пластмассовых изделий, бумаги и картона, текстиля, стройматериалов, химпродукции, электрооборудования, пищевых продуктов) также наблюдался рост [9]. В общем нефтяной сектор в Азербайджане состоит из двух — торгуемых (сельское хозяйство, нефтяная промышленность и другие) и не торгуемых (связь, туризм, транспорт, социальная инфраструктура и другие) разделов. Развитие нефтяного сектора происходит в основном за счет не торгуемого раздела, а развитие не торгуемого раздела обеспечивается за счет доходов, идущих из карбо-водородного экспорта. Таким образом, темпы роста в ряде секторов промышленности многократно опережают общую динамику развития нефтяного сектора страны, где зафиксиро-

ван небольшой (-0,4%) спад. Приведенные цифры также наглядно свидетельствуют, что стратегия индустриализации оправдывает себя, и осуществленная за последние годы капитализация промышленного сектора дает вполне осязаемую отдачу. Так, если в 2015 году на долю промышленности в ВВП Азербайджана приходилось 32,9%, то в первые два месяца 2021 года этот показатель возрос до 41,2%. На диаграмме 3 и 4 указана динамика ВВП на период пандемии.

Диаграмма 3.

Динамика ВВП за первое полугодие 2020 по отраслям

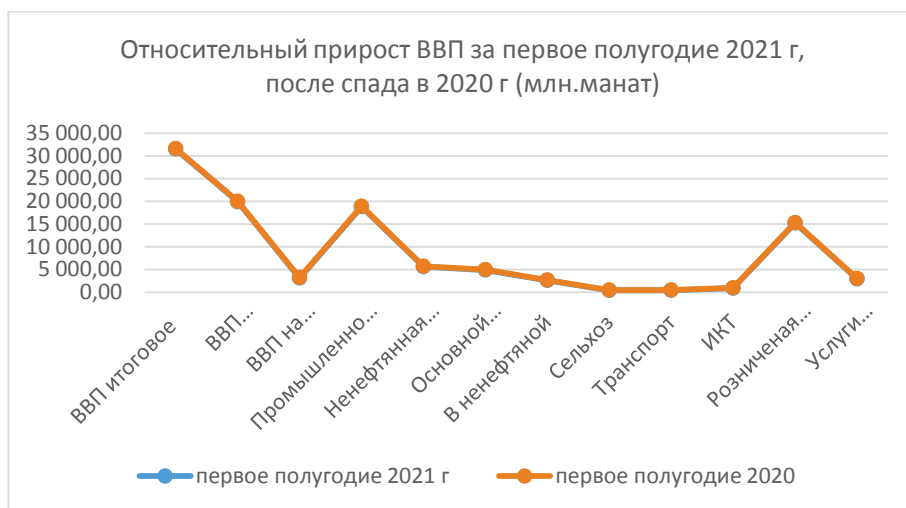

Диаграмма 4.

Динамика ВВП за первое полугодие 2021 по отраслям

Что же касается снижения темпов в нефтяном секторе в целом, то в Госкомстате это в основном связывают с ограничениями из-за COVID-19 (в числе наиболее пострадавших секторов: туризм, авиаперевозки, торговля, общепит, сервисные компании и т.д.). В свою очередь, спад энергетического сектора связан с падением цен на нефть.

тического сектора (-7,5%) связан с прошлогодним обрушением нефтяных цен и сокращением добычи сырья. Азербайджан характеризуется как страна трех экономик: большой объём нефтяного и газового сектора создает условия для немедленного и ускоренного развития экономики; маленький ненефтяной сектор; теневая неофициальная экономика (розничная торговля и общественное питание), средний показатель которой 50%, борьба с которой, есть важный фактор в развитии национальной экономике [10]. Фактически экономика страны сталкивается с двумя макроэкономическими требованиями, из которых первым является сохранение макроэкономической и финансовой стабильности в повышении конкурентоспособности, а вторым — структурная реформа с целью завершения переходного этапа. На пути обеспечения сбалансированного роста нефтегазового и ненефтяного секторов Азербайджан должен решить основные вопросы: интеграция на мировые рынки, создание возможностей для эффективной занятости, сокращение бедности.

Для дальнейшего роста национальной экономике и ее последующей интеграции в мировую экономику необходима реализация государственной научно-технологической политики, в которую должны быть включены следующие положения:

- технико-экономическая оценка важнейших достижений отечественной и мировой науки и техники;
- выводы об использовании научно-технических достижений в экономике;
- определение приоритетных направлений НТП;
- оценка социально-экономических последствий НТП.

Под приоритетными направлениями развития науки и технологии должны быть определены инновационные области разработок и исследований, которые обеспечивают основной вклад в научно-технологическое развитие и в достижение текущих и долгосрочных социально-экономических целей развития страны. Для достижения поставленных задач по инновационному развитию национальной экономики необходимо повысить бюджет организаций, финансирующих НТП, провести реорганизацию или создать новые институты и исследовательские центры с высококвалифицированным персоналом, увеличить затраты на НИОКР. Указанные положения являются основными, так как они в большей степени влияют на экономический рост. В смысле прогноза на ближайшее десятилетие, эти меры могут быть достаточно эффективными. При определении вектора технологических процессов необходимо сформировать общее взаимопонимание между институциональными, законодательными и производственными отношениями, применяя теоретико-методологические основы формирования эффективной хозяйственной системы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воскобойник А.В., Демиденко О.И. Научно-технический прогресс в развитии экономики: Всероссийский научный онлайн-форум, Ростов-на-Дону, 2015, <http://www.scienceforum.ru/2015/pdf/6212>
2. https://spravochnik.ru/ekonomika/struktura_ekonomicheskogo_rosta/ntp_i_ekonomicheskoy_rost/ Электронный ресурс
3. https://president.az/files/future_ru.pdf/ Электронный ресурс
4. Самедова Э.Р. Совершенствование бизнес-среды в Азербайджане // Российское предпринимательство. – 2017. – № 8. – с. 1393-1399. – doi: 10.18334/rp.18.8.37792.
5. Ильхам Алиев «Развитие – наша цель». Книга-85-я, Баку, Азернешр, 2019, с.43-63.
6. https://azertag.az/ru/xeber/Osnovnye_napravleniya_strategii_ekonomicheskogo_razvitiya_Prezidenta_Ilhama_Alieva-1153415 Электронный ресурс
7. Ильхам Алиев «Развитие-наша цель». Книга-44-я, Книга-49-я, Азернешр, Баку, - 2017, с. 11, с.45-46.
8. «Резиденты технопарков и промкварталов Азербайджана произвели продукции на 1,5 млрд манатов.» Trend News Agency. 27 Сентября 2019 <https://www.trend.az/azerbaijan/business/3124868.html>.
9. <https://e-cis.info/news/567/91206/> Электронный ресурс
10. <https://www.trend.az/business/economy/3118029.html>. Электронный ресурс.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA INNOVASİYALARIN ROLU

S.S.HACIYEV

XÜLASƏ

Məqələdə elmi-texniki və texnologiyaların tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək, milli elmi potensialın və ölkəmizin digər resursların cəlb edilməsi ilə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının müasir innovativ inkişaf imkanlarından bəhs edilir. Bu məsələnin həlli ölkəmizdə iqtisadi sabitliyə nail olmaq, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyə böyük imkanlar yaradır.

Açar sözlər: elmi-texniki və texnologiyaların tərəqqisi, texnopark, ÜDM, iqtisadi yenilik, sənayeləşmə, milli iqtisadiyyat.

THE ROLE OF INNOVATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY OF AZERBAIJAN

S.S.HAJIYEV

SUMMARY

The article discusses the possibilities of modern innovative development of the national economy of Azerbaijan using the achievements of scientific and technological progress, with the attraction of national scientific potential and other resources, which will solve one of the important tasks of implementing state policy, such as achieving economic stability, achieving a high level of economy, and improving the quality of life of population, integration into the world economy.

Keywords: scientific and technological progress, GDP, economic innovation, industrialization, national economy, technology parks.

PSIXOLOGİYA**UOT 159.9****orcid.org/0000-0001-9771-1156****YAŞLI MƏHKUM KOLLEKTİVLƏRİNDƏ
ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏHLİLİ****G.Ə.ƏLİYEVƏ****Bakı Dövlət Universiteti
gulshen.kovser@gmail.com**

Həyat keyfiyyətinin öyrənilməsi, həmçinin şəxsin psixoloji rifahının təhlil edilməsi zamanı şəxsiyyətlərarası münasibətlər xüsusi yer tutur (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 1996; Birləşmiş Krallıq, Cambridge Universiteti, 2009). Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin müsbət istiqamətdə inkişafı, qorunub saxlanması, münasibətlərin idarə edilə bilməsi kimi amillər azad cəmiyyətdə olduğu kimi məhkum kollektivlərində də vacib əhəmiyyət daşıyır (Antonucci, 1986; Antonucci və Akiyama, 1995; Fiori, və b., 2006; Holt-Lunstad, və b., 2010; Lubben, 1988; Medvene, və b., 2015).

Faktlar sübut edir ki, ailə münasibətlərinin qorunub saxlanması müsbət effektə malikdir. Lakin uzun müddət azadlıqdan məhrum edilmə cəzaçəkmə müəssisəsindən asılılıq yaradır və ailə əlaqələrinin itirilməsinə səbəb olur. Tərədilən cinayətin xarakteri də öz növbəsində ailə üzvləri ilə olan münasibətlərə öz təsirini göstərmiş olur (Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan məhkumlarla iş, Nyu-York, 2009)

Məhkum kontingentinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərin vacibliyi və bu faktorun intihar, özünəxəsarət yetirmə hallarında qabaqlayıcı amillərdən biri olması sübut edilmiş və üzərində işlənmişdir (A.Rivlin, K.Havton, L.Marzano, S.Fazel, 2013).

Tədqiqat zamanı yaşlı məhkum kollektivlərində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi əsas məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur. İlk növbədə bu istiqamətdə aparılmış əvvəlki tədqiqatlar, hüquqi sənədlər, dərc edilmiş məqalələr araşdırılmış, daha sonra isə tədqiqat hipotezasının yoxlanılması üçün respublikamızda cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkumlar arasından yaşlı məhkumların həyat keyfiyyəti və şəxsiyyətlərarası münasibətləri sorğu nümunələri əsasında ölçülmüşdür.

Açar sözlər: yaşlı məhkumlar, həyat keyfiyyəti, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, sosial dəstək.

Tədqiqat metodu: Tədqiqatda tətbiq olunan yanaşma həm deskriptiv (təsviri), həm də araşdırma xarakteri daşıyır. Belə ki, ilk növbədə mövzuya aid yerli və beynəlxalq ədəbiyyat mənbələri, məqalələr və beynəlxalq nəşrlərdən əldə edilmişlər təhlil edilmiş, daha sonra isə “Həyat keyfiyyətinin ölçülməsi” - WHOQOL-BREF sorğusu tətbiq edilmişdir. “Həyat keyfiyyətinin ölçülməsi” - WHOQOL-BREF sorğusu 4 əsas struktur – fiziki sağlamlıq, psixoloji, sosial əlaqələr və ətraf mühit olmaqla, 26 bənddən ibarətdir. Tətbiq olunmuş vasi-

tənin etibarlı və validliyi 23 ölkə vətəndaşları ilə sübut edilmişdir. 2 qrupun nəticələri t student, ikidən artıq qrupun nəticələri isə ANOVA ilə ölçülmüşdür (nəticələrin əhəmiyyətlik dəyəri: $p < 0,05$). Qeyd etmək lazımdır ki, sorğu nümunəsi əsasında ölkəmizdə ilk dəfə həyat keyfiyyətinin ölçülməsi istiqamətində ölçü vasitəsi hazırlanaraq adaptasiya olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri:

- Sorğu zamanı 200 yaşlı məhkumun iştirakı və yalnız 3 rejim (həbsxana, ciddi və ümumi) üzərindən təhlillər aparılması;
- Həyat keyfiyyəti və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fərqləndirilməsi, problemin yalnız bu aspektdən təhlil edilməsi;
- Tədqiqatın yalnız yaşlı kişi məhkumlar arasında aparılması;
- Həyat keyfiyyəti və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yalnız “Həyat keyfiyyətinin ölçülməsi” - WHOQOL-BREF sorğusu vasitəsilə öyrənilməsi.

Ədəbiyyat nümunələrinin təhlili:

İnsan hüquqları aspekti:

Azərbaycan Respublikası BMT Baş məclisinin 10 dekabr 1984-cü il tarixli 39/46 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş və 26 iyun 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı Konvensiyaya qoşulmuş və məhkumlarla münasibətlərdə həmin konvensiya müvafiq bəndləri rəhbər tutulur. Həmin konvensiyaya qoşulmuş dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə müvafiq surətdə, insana məxsus ləyaqətin və insan birliyinin bütün üzvlərinin bərabər və bölünməz hüquqlarının tanınmasının bütün dünyada azadlığın, ədalətin və sülhün əsası olduğunu hesab edir. Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı il tarixli qanunla konvensiyaya qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının rəhbər tutduğu digər beynəlxalq sənəd Məhbuslarla minimal standart davranış qaydalarıdır. BMT cinayətkarlığın qarşısını almaq və qanun pozucuları ilə davranışa dair 1955-ci ildə Cenevrədə keçirilən birinci Konqresində qəbul edilmiş və 1957, 1997-ci il qətnamələri ilə bəyənilmişdir. Həmin qaydaların II hissəsi məhkum edilmiş məhbuslardır ki, tədqiqatın hədəf qrupu olan yaşlı məhkumların da hüquq və vəzifələri, onlarla münasibətdə rəhbər prinsiplər həmin kateqoriya daxilində göstərilmişdir. Həmin rəhbər prinsiplər sırasında xüsusi olaraq 61-ci bənddə qeyd edilir ki, məhkumlarla davranışda onları cəmiyyətdən təcrid olunmaları deyil, cəmiyyətin üzvü olaraq qalmaqda davam etmələrini göstərən cəhətlər nəzərə çatdırılmalıdır. Onların mülki mənafe, sosial təminat və digər sosial güzəştlər sahəsində qanuna və onlar barəsində hökmün şərtlərinə uyğun olan maksimum hüquqlarını özlərində saxlanması üçün tədbirlər görülməlidir. Müəssisənin tibb xidməti məhkumun yenidən tərbiyəsinə əngəl törədə bilən fiziki və psixi xəstəliklərin, yaxud qüsurların aşkara çıxarılması və müalicəsinin qayğısına qalmalıdır. Bu məqsədlə müəssisənin bütün lazımi terapevtik, cərrahi və psixiatrik xidmət imkanları təmin edilməlidir. Müəssisədə qəbul edilmiş rejim cəzaçəkmə müəssisəsi ilə azadlıqdakı həyat arasında fərqi minimuma endirməyə yönəldilməlidir.

Minimal standart davranış qaydaları 66-cı bəndində göstərilir ki, məhkumlarla davranış onlarda özlərinin ləyaqət hissini və məsuliyyətini dərk etməsini möhkəmləndirməlidir. Bu məqsədlə məhkumların fərdi ehtiyaclarını, onların sosial keçmişi, cinayətin tarixi, fiziki və əqli qabiliyyət və imkanları, temperamenti, həbs müddətinin uzunluğu və azad edildikdən sonrakı imkanları nəzərə alınmaqla bütün münasib tədbirlər-mümkün olan ölkələrdə dini xidmət, təlim, peşə hazırlığı və yönümü, konkret sosial halların öyrənilməsini və s. daxil olmaqla götürülməlidir. Əlbəttə ki, həmin bəndin fəaliyyət zamanı nəzərə alınması yaşlı məhkumların həyat keyfiyyətinin yüksəldiləsinə, onların psixi sağlamlıq və rifah halına öz müsbət təsirini göstərir.

Həmçinin Minimal standart davranış qaydaları 70-ci bəndində göstərilir ki, hər bir müəssisədə güzəştlər sistemi olmalı və müxtəlif kateqoriyalardan olan məhkumları yaxşı davranışa həvəsləndirmək, onlarda məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək, onların əməkdaşlığına nail olmaq üçün həmin kateqoriyalarla müxtəlif davranış üsulları işlənib hazırlanmalıdır.

Mövcud araşdırmaların təhlili

Yaşlı məhkumların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin vacibli və bu münasibətlərin tənzimlənməsini Morag Farquhar, A.Rivlin, K.Havton, L.Marzano, S.Fazel və digər tədqiqatçıların araşdırmalarında əsas yer tutur.

Morag Farquhar, İngiltərə, London Universiteti əməkdaşı yaşlı insanlarda həyat keyfiyyəti anlayışını izah edərkən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) qeydlərinə istinad etmiş və şəxsin həyatdakı mövqeyinə subyektiv münasibətini, xüsusilə vurğulamışdır. Müəllif öz respondentlərindən həyat keyfiyyəti dedikdə nə başa düşürsünüz? - sualına aldığı cavablarda əksər cavablar- ailə, evlilik olmuşdur. Digər cavablarda daxilən məmnunluq, rahatlıq hissi kimi izah edilmişdir (Morag.F, 2020).

Məhkum kontingentinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərin vacibliyi və bu faktorun intihar, özünəxəsarət yetirmə hallarında qabaqlayıcı amillərdən biri olması sübut edilmiş və üzərində işlənmişdir (A.Rivlin, K.Havton, L.Marzano, S.Fazel, 2013). Psixi sağlamlıq sferasında impulsivlik, özünüqiymətləndirmə, aqressiya, depressiya və qərəzlilik amilləri arası korelyasiya əmsalını təhlil etdikdə, qərəzlilik-impulsivlik, aqressiya-impulsivlik, aqressiya-qərəzlilik, depressiya-impulsivlik, depressiya-qərəzlilik arası müsbət, özünüqiymətləndirmə-impulsivlik, özünüqiymətləndirmə-aqressiya, özünüqiymətləndirmə-depressiya arası mənfi korelyasiya aşkar etmişlər (A.Rivlin, K.Havton, L.Marzano, S.Fazel, 2013).

Həyat keyfiyyətinə aşağıdakı sferalar daxildir:

1. Fiziki vəziyyət –sağlamlıq
2. Maddi vəziyyət (rifah, yaşayış şərtləri, orta gəlir, iş və dincəlmə şərtləri və s.)
3. Psixoloji vəziyyət (emosiyalar, yanaşmalar, dəyərlər, özünü qiymətləndirmə, iş məmnunluğu, stress, ailədə psixoloji iqlim, təşkilat və cəmiyyətdə, ümumilikdə xalqın psixoloji mühiti)
4. Təhsil və özünüinkişaf etdirmə (öyrənmə, təhsilin keyfiyyəti, bacarıqlar)
5. Sosial əlaqələr (ailə üzvləri, digər insanlarla əlaqələri, cəmiyyət, dəstək)

6. Özünü ifadə etmək imkanları və aktivlik formaları (yaradıcılıq, hobbi, əyəcələr)
7. Müdafiə və ətraf mühit (şəxsi fiziki müdafiə- hüquqi, sosial, iş mühiti, iqtisadi, siyasi və hüquqi mühit). (Ruzevicius, 2012)

Müəllif əvvəlki qeydlərə istinad edərək həyat keyfiyyətini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir (Considine, 2002; Shoepke, 2003; Ruzevicius, 2012). Fiziki sağlamlıq, maddi vəziyyət, psixi sağlamlıq, özünü inkişafetdirmə, təhsil, sosial əlaqələr, özünü ifadə etmək, asudə vaxt aktivliyi, ətraf mühit, mühafizə amilləri isə mərkəzi sistemin əsasında bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək dövr edir. Bu komponentlərin hər biri ayrılıqda müstəqildir və şəxsin həyatdan məmnunluğuna təsir edir.

Hindistanda yaşlı əhalinin həyat keyfiyyəti ilə bağlı Visakhapatnam şəhəri yaşlılar evi və icmada (öz ailələrində) yaşayan yaşlı insanlarla tədqiqat aparılmışdır. Müəlliflər Visakhapatnam şəhəri Andhra Tibb Kolleci Tibb bölməsi əməkdaşları Dr. S.Chandrika, Dr. P.Radhakumari, Dr.B.DeviMadhavi 2014-cü ilin dekabr ayında müqayisəli təhlil aparmışlar (cross sectional descriptive study). Həyat keyfiyyəti WHO QOL-BREF sorğusu ilə ölçülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər həyat keyfiyyəti anlayışına ÜST istinad edərək izah vermişlər. Sorğu 100 nəfər arasında (50-si icmadan, 50 nəfər qocalar evi) aparılmışdır (t-test və ANOVA ilə ölçülmüş, $p<0,05$).

Sosiodemoqrafik göstəricilər həyat keyfiyyəti sorğusu müvafiq bəndləri ilə arasındakı əlaqə ölçüldükdə aşkar olmuşdur ki, hər 4 bənddə - fiziki, psixoloji, sosial və ətraf mühit amilləri üzrə göstəricilər kişilərdə qadınlardan yüksək olmuşdur. Fiziki göstəricilər müvafiq olaraq kişilərdə $59,39\pm 22,60$; qadınlarda $48,82\pm 20,41$; psixoloji göstəricilər $69,35\pm 16,46$; $61,71\pm 16,05$; sosial göstəricilər $47,22\pm 17,60$; $40,63\pm 19,73$; ətraf mühit amilləri üzrə göstəricilər $56,82\pm 15,69$; $52,52\pm 11,31$. Lakin bu göstəricilərdən yalnız I və II bəndlərdə $p<0,05$ olduğundan nəticələrin statistik əhəmiyyətə malik olduğu müəlliflər tərəfindən vurğulanmış, III və IV bəndlərdə bu şərt ödənilməmişdir. Həmçinin müəlliflər 65 yaşından yuxarı şəxsləri 65-69, 70-74, 75-dən yuxarı olmaqla 3 qrupa ayırmış və yaş artdıqca bütün bəndlər üzrə göstəricilər aşağı düşmüşdür ($p<0,002$). Ailə vəziyyəti faktoruna görə evlilərdə göstəricilər digər kateqoriya olan-dul şəxslərdən yüksək olmuşdur, lakin $p<0,05$ şərti ödənilməmişdir. Sosio iqtisadi status üzrə (II,III,IV və V sinif) yaşlıların həyat keyfiyyəti göstəriciləri tədricən azalmışdır. Lakin bu amil üzrə də $p<0,05$ şərti ödənilməmişdir.

Daha sonra müəlliflər icmada və qocalar evində olan şəxslərin həyat keyfiyyəti göstəricilərini müqayisə etdikdə nəticələr arası böyük fərq aşkar edilməmişdir. Yalnız sosial amil üzrə icmada yaşayan yaşlı insanların göstəricisi qocalar evi göstəricilərindən yüksək olmuş və $p=0,017$ ($p<0,05$ şərti ödənilmişdir). Fiziki və ətraf mühit amili üzrə göstəricilər qocalar evində nisbətən yüksək olsa da $p<0,05$ şərti ödənilməmişdir. Müəlliflər toplanmış nəticələrə əsasən yaşlı şəxslərə fiziki reabilitasiya tədbirlərinin, psixoloji işin gücləndirilməsi, ətraf mühit amillərinin yaxşılaşdırılmasının tövsiyə etmiş və bu zaman həyat keyfiyyəti göstəricilərinin yüksəlməsini ehtimal etmişlər.

Nəticələr:

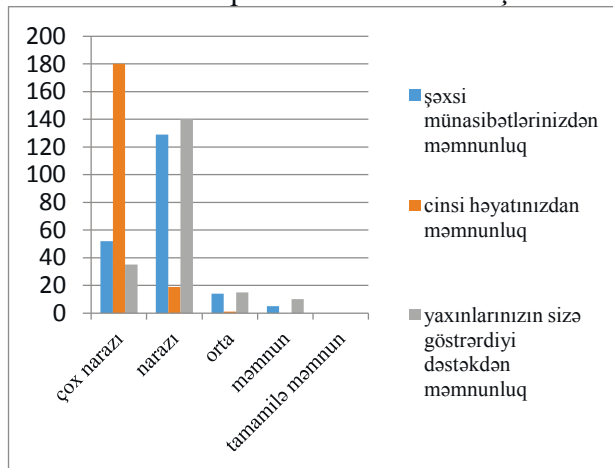
Məhkumlarla tətbiq edilmiş ilkin sorğu nümunəsində onların cəzaçəkmə müəssisəsində əməkdaşlarla, digər məhkumlarla, ailə üzvləri və tanışlarla, eyni zamanda onlara göstərilən tibbi xidmətə olan münasibəti, gün ərzində əhval ruhiyyəsi və gələcəyə dair fikirlərini əks etdirən suallar ünvanlanmış və toplanmış cavablar cədvəl 1-də təsvir edilmişdir.

Cədvəl 1

Sorğu nəticələrinin paylanması (say və faizlər üzrə)

Sual	Cavablar			
	Bəli	Xeyr	Ümumi 200 (100%)	
Yaş amiliniz nəzərə alınırımı?	Bəli 125 (62,5%)	Xeyr 75 (37,5%)	Ümumi 200 (100%)	
Tibbi xidmətdən razısınızımı?	Bəli 118 (59%)	Qismən 80 (40%)	Xeyr 2 (1%)	200 (100%)
Əməkdaşların münasibətindən razısınızımı?	Bəli 120 (60%)	Qismən 78 (39%)	Xeyr 2 (1%)	200 (100%)
Məhkumların münasibətindən razısınızımı?	Bəli 129 (64,5%)	Qismən 71 (35,5%)	Xeyr -	200 (100%)
Ailə üzvləri ilə əlaqə saxlayırsınızımı?	Daima 151 (75,5%)	Bəzən 47 (23,5%)	Heç vaxt 2 (1%)	200 (100%)
Ailə üzvləriniz qısamüddətli görüşlərə gəlirmi?	Daima 117 (58,5%)	Bəzən 80 (40%)	Heç vaxt 3 (1,5%)	200 (100%)
Ailə üzvləriniz uzunmüddətli görüşlərə gəlirmi?	Daima 20 (10%)	Bəzən 127 (63,5%)	Heç vaxt 53 (26,5%)	200 (100%)
Gün ərzində əhval ruhiyyənizi necə təsvir edərdiniz?	Normal 16 (8%)	Dəyişkən 179 (89,5%)	Çox aşağı 5 (2,5%)	200 (100%)
Gələcəyə dair fikirlərinizi necə təsvir edərdiniz?	Planlarım var 26 (13%)	Heç bir fikrim yoxdur 174 (87%)		200 (100%)

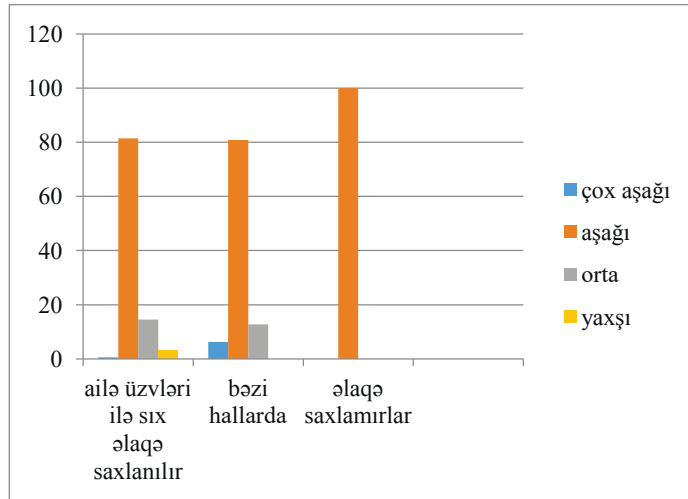
“Həyat keyfiyyətinin ölçülməsi” sorğusunun III blok sualları (Sual 20, 21, 22) şəxsiyyətlərarası münasibətləri, sosial əlaqələri özündə birləşdirir. Həmin suallara verilən cavablar qrafikdə təsvir edilmişdir.

Şəx.1. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən məmnunluq

Şəxsiyyətlər arası münasibətlər və həyat keyfiyyəti

Məhkumun şəxsiyyətlərarası münasibətləri və həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı ailə üzvləri ilə əlaqələrin qorunub saxlanması və həmin amilin yaşlı məhkumların həyat keyfiyyətinə olan təsirinin ölçülməsi zamanı say paylaması aşağıdakı qrafik təsvirdə göstərilmişdir.

Şəx. 2. Həyat keyfiyyəti amilinin ailə üzvləri ilə əlaqə faktına əsasən qiymətləndirilməsi

Təsvirdə görüldüyü kimi ailə üzvləri ilə sıx və bəzi hallarda əlaqə saxlayan məhkumlarda həyat keyfiyyətinin orta və yaxşı qiymətləndirilməsi qeydə alınsa da ailə üzvləri ilə heç bir əlaqə saxlamayan şəxslərdə həyat keyfiyyəti yalnız aşağı qiymətləndirilmişdir. Mann-Uitney testi istifadə edilmiş, həmin testə əsasən p əmsalı 0,05-dən yuxarı olmuşdur. Bu isə 2 amil arasında H_0 hipotezasının qüvvədə qalmasını, H_1 hipotezasının isə (şəxsin ailə üzvləri ilə əlaqə saxlaması və həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi amili arasında əlaqə vardır) qüvvədən düşməsinə dəlalət edir. Eyni zamanda həyat keyfiyyəti sorğusunun 20-ci sualına (şəxsi münasibətlərinizdən nə dərəcədə məmnunsunuz?) verilmiş cavablar əsasında təhlil apardıqda ailə üzvləri ilə sıx əlaqə saxladıklarını bildirsələr də eyni zamanda həmin şəxslərin 25%-i bu münasibətlərdən çox narazı, 63%-i narazı, 8%-i qismən razı, 2%-i isə razı idilər. Ailə üzvləri bəzən əlaqə saxlayanlar isə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən 27% çox narazı, 68%-i isə narazı idilər. Ailə üzvləri qısamüddətli görüşə gəlməsinə baxmayaraq 90% cavabında şəxsi münasibətlərindən çox narazı və narazı idilər. Belə olduqda həmin münasibətlərin nə dərəcədə keyfiyyətli olması və dəstək xarakterli olması sual doğurmuş olur.

Məhkumların ailə üzvləri ilə əlaqə saxlaması və onların gündəlik əhval-ruhiyyəsində yaşayan dəyişiklik arası hansısa bir əlaqənin, təsirin izlənməsi üçün ailə üzvləri ilə mütəmadi, bəzən və əlaqə saxlamayan 3 qrupun depressiya göstəriciləri müqayisə edilmişdir.

Ailə üzvləri ilə mütəmadi əlaqə saxlayanlar $8,6\pm 3,2$; bəzən əlaqə saxlayanlarda $10,3\pm 4,08$; əlaqə saxlamayan yaşlı məhkumlarda isə $14,5\pm 0,7$ alınmışdır və ən çox paylanma bəzən əlaqə saxlayan insanlarda qeydə alınmışdır ($df=151$, $p<0,001$). Statistik əhəmiyyətə malik bu göstəriciyə əsasən, demək olar ki, ailə üzvləri ilə yaradılan əlaqə yaşlı məhkumların gündəlik əhval-ruhiyyəsinə əsaslı təsir edir. Emosional sferada qeydə alınan gərginlik, narahatlıq, əhval-ruhiyyənin aşağı olması hallarının hansı tezliklə müşahidə olunması “Həyat keyfiyyəti” sorğusunun 26-cı sualında da qeyd edilmişdir. Ailə üzvləri ilə nə dərəcədə əlaqə saxlanılması ilə həmin suala verilmiş cavablar arasında paylanmaya nəzər saldıqda aydın olur ki, ailə üzvləri ilə sıx əlaqə saxlayan yaşlı məhkumların 12%-ində təsadüfən bu hallar yaşanırsa, ailə üzvləri ilə bəzən və heç vaxt əlaqə saxlaya bilməyən yaşlı kontingentdə isə 6% hallarda təsadüfən, 93%-ində isə mütəmadi olaraq aşağı əhval-ruhiyyə izlənilmişdir. Bu iki amil arasında çox zəif statistik əhəmiyyətə yaxın korelyasiya aşkar edilmişdir ($r=0,137$; $p=0,053$). İki amil arasında regressiyanı ölçüdükdə isə adjusted Rsquare 0,014; Rsquare 0,019; Dublin-Watson əmsalı 1,321 alınmışdır ($t=24,4$; $p<0,001$). Adjusted Rsquare ilə Rsquare arası fərqi az olması onlar arasında statistik əhəmiyyətə malik səbəb-nəticə əlaqəsinin olmasını göstərir.

Həyat keyfiyyətinin ölçülməsi sorğusunun 20-22-ci sualları (şəxsi münasibətlərdən məmnunluq, cinsi münasibətlərdən məmnunluq və dostlardan aldığı dəstəkdən məmnunluq) ilə həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi arasında təsirin olmasını təhlil edərkən statistik əhəmiyyətə malik müsbət korelyasiya aşkar edilmişdir.

Cədvəl 2

**Şəxsiyyətlərarası münasibətlər və həyat keyfiyyəti
amili arası statistik əlaqə**

	Həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi				
	Kruskal Wallis (qeyri-parametrik test)			Spearman korelyasiya əmsalı	
	χ^2	df	p dəyəri	r	p dəyəri
Şəxsi münasibətlərdən məmnunluq	90,55	3	0,000	0,469**	0,000
Cinsi münasibətlərdən məmnunluq	83,126	2	0,000	0,646**	0,000
Dostların dəstəyindən məmnunluq	75,10	3	0,000	0,495**	0,000

Cədvəldə qeyd edilən statistik əhəmiyyətli rəqəmlərə əsasən bir daha, demək olar ki, məhkumların şəxsi münasibətlərindən, yaxınlarından aldığı dəstəkdən məmnunluq və cinsi münasibətlərindən nə dərəcədə razı olması onların həyat keyfiyyətinin subyektiv qavranma səviyyəsinin paralel olaraq yüksəlməsi ilə müşahidə edilir.

Cəzaçəkmə müəssisəsi mühit amili və həyat keyfiyyəti faktoru

Yaşlı məhkumların həyat keyfiyyətinin tədqiqi zamanı cəzaçəkmə müəssisəsi mühit amili və müəssisə ərazisində yaşlı məhkumlara göstərilən münasibət, həmin münasibətlərdən məmnunluq digər asılı olmayan amil olaraq

götürmüş və ilk növbədə müstəqil və asılı dəyişənlər arası paylanma ölçülmüşdür.

Cədvəl 3

Cəzaçəkmə müəssisəsi mühit faktoruna əsasən həyat keyfiyyətinin subyektiv qiymətləndirilməsi

Cəzaçəkmə müəssisəsi amili	Həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi					Cəmi
	Çox aşağı	aşağı	orta	Yüksək	Çox yüksək	
Yaş amiliniz nəzərə alınır mı?						
<i>Hə</i>	3	111	10	1	-	125
<i>xeyr</i>	1	52	18	4	-	75
Tibbi xidmətdən razısınız mı?						
<i>Bəli</i>	3	96	16	3	-	118
<i>Müəyyən dərəcədə</i>	1	66	11	2	-	80
<i>xeyr</i>	-	1	1	-	-	2
Əməkdaşların münasibətini necə qiymətləndirərsiz?						
<i>Çox yaxşı</i>	1	112	6	1	-	120
<i>normal</i>	3	50	21	4	-	78
<i>aşağı</i>	-	1	1	-	-	2

Cədvəl 4

Cəzaçəkmə müəssisəsi mühit faktorunu və həyat keyfiyyəti faktorunu arası korrelyasiya amilinin təhlili

	Həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi				
	Kruskal Wallis (qeyri-parametrik test)			Spearman korelyasiya əmsali	
	χ^2	df	p dəyəri	r	p dəyəri
Yaş amilinin nəzərə alınması	13,85	1	0,000	0,264**	0,000
Tibbi xidmətdən məmnunluq	1,508	2	0,470	0,032	0,651
Əməkdaşların münasibətindən məmnunluq	18,167	2	0,000	0,301**	0,000
Məhkumların münasibətindən məmnunluq	3,18	1	0,074	0,127	0,074

Qruplar arası təsir böyüklüyünün ölçülməsi üçün, yaş faktorunun nəzərə alınması amilinə əsasən yaşlı məhkumları nisbi olaraq 2 qrupa ayıraraq One-Way ANOVA testi istifadə edilmiş və η^2 =qruplararası /toplam variance düsturuna əsasən hesablama aparıldıqda:

$$\eta^2 = 3,2/46,22 = 0,06 (F=14,73; df=1; p<0,001).$$

Yaşlı məhkumların müəssisə əməkdaşlarından məmnunluq səviyyəsinin onların həyat keyfiyyətinə təsirinin təhlil edilməsi üçün One-Way ANOVA testi istifadə edilmiş və η^2 (qruplararası təsir böyüklüyü) 0,08; F=8,81; df=2; p<0,001; statistik əhəmiyyətə malik orta təsir dərəcəsi aşkar edilmişdir. Tukey HSD, Scheffe, LSD, Bonferroni testinə əsasən əməkdaşların münasibəti çox yaxşı və normal qiymətləndirmiş yaşlı məhkum qrupları arasında statistik

əhəmiyyətə malik neqativ fərq aşkar edilmişdir ($-0,275$; $p < 0,001$).

Qeyd etmək lazımdır ki, yaşlı məhkumların digər məhkumlarla münasibətinə dair sual verildikdə onların 64,5% (129 nəfər) münasibətlərdən məmnun olduğunu, 35,5% (71 nəfər) isə qismən məmnun olduğunu bildirmişdir, eyni zamanda narazılıq, qeyri-məmnunluq halını ifadə edən cavablara rast gəlinməmişdir. İki faktor arasında müsbət korelyasiya qeydə alınsa da, nəticə statistik əhəmiyyətə malik deyildir ($p < 0,05$ şərti ödənilməmişdir).

Yekun və tövsiyələr

- Yaşlı məhkumların ailə üzvləri ilə əlaqə saxlaması, yaxınlarının görüşə gəlməsi amili ilə həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi arasında statistik əhəmiyyətli təsir aşkar edilməmişdir. Bu isə həmin münasibətlərin müsbət, yaxud mənfi aspektdən onlara təsir etməsini sual altına almış olur.
- Məhkumların şəxsi münasibətlərindən, yaxınlarından aldığı dəstəkdən məmnunluq və cinsi münasibətlərindən nə dərəcədə razı olması amili ilə onların həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi arasında statistik əhəmiyyətli müsbət korelyasiya müşahidə edilir ($r=0,469^{**}$; $r=0,646^{**}$; $r=0,495^{**}$; $p < 0,001$);
- Cəzaçəkmə müəssisəsi mühit amili, yaş məhdudiyətlərinin nəzərə alınması ($r=0,264^{**}$; $p < 0,001$), gündəlik fəaliyyət növlərinin icra edilməsi ($r=0,409^{**}$; $p < 0,001$), iş bacarıqlarının icra edilməsi ($r=0,418^{**}$; $p < 0,001$), maddi imkanlara malik olma ($r=0,529^{**}$; $p < 0,001$), lazım olan informasiyanın əlçatan olması ($r=0,527^{**}$; $p < 0,001$) kimi ətraf mühit amilləri ilə həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi faktoru arasına müsbət statistik əhəmiyyətli korelyasiya izlənilmişdir;
- Ədəbiyyat nümunələrinin təhlili və aparılmış tədqiqat işinin nəticələrinə əsasən yaşlı məhkumların psixi sağlamlığının və psixoloji rifah halının yüksəldilməsi, həyat keyfiyyətin adekvat qiymətləndirilməsi üçün onlarla sosial-emosional istiqamətdə, həmçinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində proqramlar hazırlanması;
- Tədqiqat işi məhkumların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə digər faktorların təsiri ətrafında da davam etdirilə bilər və toplanmış qeydlər əsasında korreksiya edici proqram hazırlanaraq struktur qurumlarda tətbiq və səmərəliliyinin tədqiqi.

ƏDƏBİYYAT

1. İşgəncələrin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzaların qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası, 26 noyabr 1987
2. Avropa Penitensiar Qaydaları. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi, 11 yanvar 2006.
3. Ageing prisoners: An introduction to geriatric health-care challenges in correctional facilities. International Review of the Red Cross (2016),98(3),917-939
4. "Assessment following self-harm in adults Council Report CR122" *Royal College of Psychiatrists London* October 2004 (Approved by Council: January 2004)
5. "Ageing prisoners: An introduction to geriatric health-care challenges in correctional facilities". International Review of the Red Cross, 2016.
6. Aldwin, C. M., Levenson, M. R., & Gilmer, D.F. (2004). Interface between mental and physical health. In C. M., Aldwin, & D. F. Gilmer (Eds.), Health, illness, and optimal

- aging: Biological and psychosocial perspectives (pp. 227–253). Thousand Oaks, CA:Sage.
7. Ageing and imprisonment, Summary report, ICRC, June, 2018.
 8. Blazer, D. G., Hybels, C. F., & Pieper, C. F. (2001). The association of depression and mortality in elderly persons: A case for multiple, independent pathways. *Journals of Gerontology: Medical Sciences*, 65A, M505–M509.
 9. Brie A. Williams, James S. Goodwin, Jacques Baillargeon, Cyrus Ahalt and Louise C. Walter, “Addressing the Aging crisis in U.S. Criminal Justice Health Care”, *Journal of the American Geriatric Society*, vol.60, No.6, 2012.
 10. Brie A. W., James S. Goodwin, Jacques Baillargeon, Cyrus Ahalt and Louise C. Walter “Addressing the Aging Crisis in U.S. Criminal Justice Health Care” *Journal of the American Geriatric Society*, 2012
 11. Lee, C., Treacy, S., Haggith, A. *et al.* A systematic integrative review of programmes addressing the social care needs of older prisoners. *Health Justice* 7, 9 (2019). <https://doi.org/10.1186/s40352-019-0090-0>
 12. Doris J.J. and Lauren E. Glaze, Mental Health Problems of Prison and jail inmates, Special Report, Washington 2006
 13. Human Rights Watch, Old Behind Bars: The Aging Prison Population in the United States, 2012.
 14. Marzano, L., Hawton, K., Rivlin, A., & Fazel, S. (2011). Psychosocial influences on prisoner suicide: A case-control study of near-lethal self-harm in women prisoners. *Social Science & Medicine*, 72(6), 874–883. <https://doi.org/10.1016/J.SOCSCIMED.2010.12.028>
 15. Marcelo T.B., and Marcelo P.A. Fleck, “Quality of life and Major Depression”, 2007.
 16. Metzner JL, “Class action litigation in correctional psychiatry”. *J Am Acad Psychiatry Law* 2002; 30: 19-29
 17. Mokdad, A. H., Marks, J. S., Stroup, D. F., & Gerlerding, J. L. (2004). Actual cases of death in the United States, 2000. *Journal of the American Medical Assn.*, 291, 1238–1245.
 18. Ronald H. A. and Krabill J.J., “Older and Geriatric Offenders: Critical Issues for the 21st Century” *Special Needs Offenders in Correctional Institutions*, Edited by: Lior Gideon <https://www.researchgate.net/publication/292936890>
 19. Juozas Ruzevicius (2007), “Working life quality and its measurement” *Forum ware international*, 2 https://www.researchgate.net/publication/265403836_WORKING_LIFE_QUALITY_AND_ITS_MEASUREMENT
 20. Spiro, A., III (2001). Health in midlife: Toward a life span view. In M. E. Lachman (Ed.), *Handbook of midlife development* (pp. 156–187). New York: Wiley.
 21. S. Chandrik, P. Radhakumari, B. Devi Madhavi, Quality of Life of Elderly Residing in Old Age Homes and Community in Visakhapatnam City, *IOSR Journal of Dental and Medical Sciences (IOSR-JDMS)* 14 (10) (2015) 27-31. www.iosrjournals.org
 22. Handbook on prisoners with special needs, United Nations Office on Drugs and Crime New York: United Nations 2009.
 23. The WHO Guidelines on Integrated Care for Older People (ICOPE). World Health Organization Publication, 2017.

МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ГРУППАХ ПОЖИЛЫХ ЗАКЛЮЧЕННЫХ

Г.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Межличностные отношения играют особую роль в исследовании качества жизни, а также в анализе психологического благополучия человека (Всемирная организация здравоохранения, 1996; Кембриджский университет, Великобритания, 2009). Такие факторы, как позитивное развитие, поддержание и управляемость межличностных отношений, важны как в тюремных сообществах, так и в свободном обществе.

Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что поддержание семейных отношений имеет положительный эффект. Однако длительное лишение свободы зависит от пенитенциарного учреждения и ведет к потере семейных связей. Характер преступления, в свою очередь, влияет на отношения с членами семьи (Работа с заключенными, нуждающимися в особом уходе, Нью-Йорк, 2009 г.)

Многочисленные эмпирические данные подтверждают важность межличностных отношений и отношения к старению.

Основной целью исследования было изучение межличностных отношений в пенитенциарных группах старшего возраста. В первую очередь были изучены предшествующие исследования, правовые документы, опубликованные статьи в этом направлении, а затем на основе опросных выборок были измерены качество жизни и межличностных отношений осужденных старшего возраста для проверки исследовательской гипотезы.

Ключевые слова: пожилые заключенные, качество жизни, межличностные отношения, социальная поддержка.

INTERPERSONAL RELATIONS IN ELDERLY INMATE COLLECTIVES

G.A.ALIYEVA

SUMMARY

Interpersonal relationships play a special role in the study of quality of life, as well as in the analysis of a person's psychological well-being (World Health Organization, 1996; University of Cambridge, United Kingdom, 2009). Factors such as the positive development, maintenance, and manageability of interpersonal relationships are important in prison communities as well as in a free society (Antonucci, 1986; Antonucci and Akiyama, 1995; Fiori, et al., 2006; Holt-Lunstad, et al., 2010; Lubben, 1988; Medvene, et al., 2015).

Evidence suggests that maintaining family relationships has a positive effect. However, long-term imprisonment is dependent on the penitentiary and leads to the loss of family ties. The nature of the crime, in turn, affects relationships with family members (Working with Prisoners in Need of Special Care, New York, 2009)

Numerous empirical data confirm the importance of interpersonal relationship and attitudes toward aging (A. Rivlin, K. Howton, L. Marzano, S. Fazel, 2013).

The main goal of the study was to study interpersonal relationships in older prison groups. First of all, previous researches, legal documents, published articles in this direction were examined, and then the quality of life and interpersonal relations of older convicts were measured on the basis of survey samples to test the research hypothesis.

Keywords: elderly prisoners, quality of life, interpersonal relationships, social support.

УДК 615.851

**ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ПЕРВАЗИВНЫХ РАССТРОЙСТВ РАЗВИТИЯ****Н.Ф.СУЛТАН***Азербайджанский Университет Языков
nargizsultan19@gmail.com*

В последнее время в научной прессе и средствах массовой информации опубликовано большое количество научных статей и тезисов об аутизме. С одной стороны, очень хорошо, чтобы население было осведомлено о соответствующей проблеме и могло вовремя начать лечение. С другой стороны, существует тенденция диагностировать у детей аутизм без глубокого анализа каких-либо проблем развития. В связи с этим в статье представлена информация о синдромах Аспергера и Ретта, которые относятся к группе всеобъемлющих нарушений развития, включая аутизм, а также дезинтегративных расстройствах детского возраста, атипичных обихих нарушениях развития и проведено их сравнение. В статье, основанной на исследованиях современных американских экспертов, отражены различия между детским аутизмом и другими очень близкими ему нарушениями развития.

Ключевые слова: первазивное расстройство, расстройства Аспергера, расстройство Ретта, дезинтегративное расстройство.

Термин «первазивное расстройство развития» (ПРР) относится к всеобъемлющей группе состояний, к которой принадлежит и аутизм. На сегодняшний день в эту группу входит несколько видов расстройства развития, таких как аутизм, расстройство Аспергера, расстройство Ретта, дезинтегративное расстройство детского возраста, превазивное расстройство развития неуточненное (атипичное ПРР). Термины ПРР и НПРР часто путают. ПРР охватывает все вышеупомянутые расстройства, тогда как НПРР представляет собой специфический диагноз, входящий в категорию ПРР. При НПРР у ребенка наблюдается ряд свойственных аутизму проблем, которые, тем не менее, не полностью удовлетворяют четко определенным диагностическим критериям; по большому счету термином НПРР обозначают не все расстройства, которые похожи на аутизм, но которые «не совсем аутизм». Хотя НПРР является самым распространенным первазивным расстройством развития, изучено оно менее всех [2, с.13].

Аутизм (autism) как научный термин впервые был предложен Э.Блейлером (1911) для обозначения крайних форм нарушения социальных контактов, ухода от реальности в мир собственных переживаний. [3, 38]

Аутизм как состояние, на сегодняшний день известное как одно из расстройств аутистического спектра, впервые был описан доктором Лео Каннером в 1943 году. Каннер был детским психиатром, жил и работал в США. Он проводил исследование так называемого «врожденного нарушения аффективного контакта» среди новорожденных детей. Л.Каннер под термином «врожденного нарушения аффективного контакта» понимал, что эти дети в отличие от обычных детей не проявляли интереса к другим лицам. В результате исследования он пришел к выводу что проблемы в социальной сфере характерны для детей с аутизмом и такая особенность носит врожденный характер. Л.Каннер предположил, что аутизм является весьма специфическим состоянием и он использовал слово «аутизм», которое ранее использовалось для описания необычного, эгоцентричного для тяжело психического расстройства под названием «шизофрения» [2, 21].

Сегодня всем известно, что аутизм и шизофрения не связаны между собой, и аутизм отличается от шизофрении своими клиническими проявлениями и течением. «Соппротивление переменам», иначе говоря «стремление к однообразию», пишет Каннер, - тоже свойственно таким детям. Термин «стремление к однообразию» использовался для обозначения, часто наблюдающегося при аутизме, - например, бесцельные повторяющиеся движения как раскачивание, хождение на цыпочках, хлопанье в ладоши. Л.Каннер отметил, что даже в случае более или менее развития речевых навыков сама речь всегда имела такие странные свойства как роботоподобная речь; реверсия местоимений; отложенная, мгновенная и смягченная эхолалия. В своем первоначальном докладе Каннер выделил два момента, необходимых для диагностики аутизма:

- 1) аутичность или социальная изолированность;
- 2) необычное поведение и стремление к однообразию.

Аутизм и его свойства предложенным Лео Каннером, считается классическим описанием и оно сегодня не считается истинным в последней инстанции. Сегодня стало ясно, что огромное значение в диагностике имеют языковые или коммуникативные навыки, потому что язык является важным аспектом социального, когнитивного или аффективного развития ребенка.

За последние годы исследование проводимым ученым с проблемами нарушения развития и в итоге полученные научные данные изменила наше понимание аутизма. Мы можем столкнуться с различными терминами, используемыми для описания трудностей ребенка связанным нарушением развития. Для того чтобы иметь ясное представление о первичное расстройство развития к которому принадлежит аутизм и другие расстройства аутистического спектра таких как Расстройства Ретт (Синдром Ретта), дезинтегративное расстройство детского возраста (Синдром Геллера), расстройство Аспергера (Синдром Аспергера) и превазивное расстройство развития неуточненное мы должны иметь ясное представление об этих расстройстве по отдельности.

Синдром Аспергера. Ганс Аспергер был студентом-медиком и работал в Университете Вены во время Второй мировой войны. Он написал диссертацию на материале исследования мальчиков, имевших социальные проблемы и выявил, что для мальчиков были характерны выраженные социальные трудности, проблемы с моторикой, необычные обособленные интересы, препятствующие развитию навыков в других областях. Языковые и интеллектуальные способности были развиты хорошо. Аспергер рассматривал описанное им состояние скорее как особенности личности, нежели расстройство развития. Он предположил, что данный недуг, как правило, незаметен ранее 3 лет. Сегодня данное расстройство принято называть синдромом Аспергера. В настоящее время считается, что некоторые особенности синдрома Аспергера схожи особенностями аутизма, в частности проблемы в сфере социального взаимодействия, однако при синдроме Аспергера языковые и когнитивные навыки относительно сохранены. В отличие от аутизма, трудности ребенка с синдромом Аспергера как правило, не удается распознать течение нескольких лет; таким детям свойственны крайне интенсивные и всепоглощающие интересы. Одним из важных отличий синдрома Аспергера от аутизма является то, что у них речевые навыки развиты хорошо. Дети с синдромом Аспергера имеют плохо развитые моторные навыки, и это важно учитывать при работе с ними [2, 23].

Расстройство Аспергера - расстройство, связанное с различными степенями дефицита социальных и разговорных навыков, трудности с переходами от одной задачи к другой или с изменениями в ситуациях или окружающей среде, а также предпочтение однотипности и предсказуемости событий. В отличие от аутизма, языковые навыки развиваются, и нет клинически значимой задержки в когнитивное или адаптивное функционирование, кроме социальных взаимодействий. По определению, люди с расстройством Аспергера имеют IQ в диапазоне от нормального до высшего, а некоторые могут демонстрировать исключительные специфические навыки или таланты. Расстройство Аспергера, классифицированное как распространенное нарушение развития и было отнесено к расстройству аутистического спектра в DSM-5 [6, 96].

Дезинтегративное расстройство детского возраста. Данное расстройство впервые было описано Теодором Геллером в 1908 году, работавшим в Вене. Он заметил, что несколько детей хорошо развивались в течение первых нескольких лет, а затем вдруг практически полностью утратили ранее приобретенные навыки. Восстановить их до прежнего уровня со временем так и не удалось. Т.Геллер назвал это расстройство *dementia infantilis*.

Впоследствии оно получило другие названия: дезинтегративный психоз, синдром Геллера и дезинтегративное расстройство детского возраста (ДРДВ). Термин «дезинтегративный» подчеркивал факт утраты навыков, а слово «психоз» подразумевало утрату способности к адекватно-

му восприятию действительности. Термин «дезинтегративное расстройство детского возраста» предпочтителен уже тем, что описывает состояние, не указывая его причину. Данное расстройство встречается довольно редко, хотя не исключено, что многим детям просто не было назначено соответствующее обследование и не был поставлен правильный диагноз. Как совершенно верно заметил Геллер, дети с ДРДВ нормально развиваются в течение нескольких лет жизни. Как правило, они начинают говорить и ходить вовремя, обретают способность говорить предложениями, не испытывают проблем в социальной сфере, контролируют функции мочевого пузыря и кишечника. Обычно в возрасте от 3 до 4 лет у ребенка начинается выраженная и стойкая регрессия навыков. Характерно поведение, похожее на то, что часто наблюдается при аутизме, — моторные маннеризмы (стереотипии), отсутствие всяческого интереса к другим людям и т.д. [2, 28].

Синдром Ретта. Впервые было описано в 1966 году австрийским педиатром Андреасом Реттом. Он описал группу женщин необычным анамнезом. Они родились без каких-либо патологии и нормально развивались в первые месяцы жизни. Однако на первом году жизни обнаружилось замедление роста их голов. Кроме того, они начали утрачивать приобретенные ранее навыки. Шло время, они потеряли способность целенаправленно двигать руками; появились разные необычные симптомы. В дошкольном возрасте они, оказалось, утратили всякий интерес к другим людям (что могло привести к постановке ошибочного диагноза «аутизм»). По мере взросления регресс приобретала более интенсивный характер. Появились необычные стереотипии — «мытьё» и заламывание рук. Способность к целенаправленному движению руками была утрачена полностью. Кроме того, у девочек развились другие необычные симптомы, такие как задержка дыхания на короткий промежуток времени или глотание воздуха (аэрофагия). У некоторых появились припадки. Наблюдались проблемы с ходьбой и осанкой, со временем у многих развития сколиоз (искривление позвоночника). К моменту достижения ими зрелости у всех отмечалась тяжелая умственная неполноценность. Течение данного расстройства заметно отличалось от течения аутизма. Степень выраженности проблем с дыханием, утрата способности к произвольным движениям рук и другие нарушения моторики, искривление позвоночника и т.д. явно свидетельствовали о том, что это совершенно иное расстройство (2, 30).

Синдром Ретта - генетическое заболевание, которое встречается у детей женского пола, которые нормально развиваются в раннем возрасте младенчество, но затем от 6 до 18 месяцев, подвергаются быстрый регресс моторных, когнитивных и социальных навыков. Симптомы обычно включают: потеря языковых навыков, аномалии движений рук (например, заламывание рук, другие повторяющиеся бесцельные движения), трудности в обучении, нарушения походки, дыхание проблемы, судороги и вы-

раженное замедление движения головы рост [6, 917].

Первазивное развития расстройство развития неуточненное. НППР — так называемое подпороговое первазивное расстройство развития. Эта диагностическая категория используется, когда ребенок, подросток или взрослый проявляет некоторые черты ПРР, но его состояние не удовлетворяет всем диагностическим критериям любого четко определенного типа ПРР. Диагностика связана с определенными сложностями. Дело в том, что решение использовать или не использовать, эту категорию целиком и полностью зависит от клинической оценки проводящего обследование врача. Принимая во внимание столь «неопределенное» определение, неудивительно, что термин НППР употребляется крайне непоследовательно. Более того, сам характер дефиниции не позволяет исследователям получить более или менее сносное финансирование. Как ни парадоксально, это расстройство наблюдается в несколько чаще, чем аутизм: вероятно, им страдает один ребенок из нескольких сот. Когда по радио или телевидению говорят, что аутизм встречается в одном случае из 150, как правило, имеется в виду, что частота расстройства аутистического спектра составляет 1 из 150; это число включает все расстройства, входящие в категорию ПРР.

Несмотря на то что данные по НППР довольно скудны, в последнее время было проведено несколько значимых исследований. Кроме того, с клинической точки зрения у многих врачей имеется большой опыт работы с ним, поскольку НППР, судя по всему, более распространено, нежели четко определенный аутизм. Детям с НППР свойственны проблемы в социальном взаимодействии, однако при НППР они менее реальны и не столь первазивны, как при аутизме. Данные нарушения могут включать иногда более, иногда менее явно выраженные трудности в таких областях, как, например, инициирование разговора, игры другими детьми, общение с родителями или сверстниками. Гипер – (высокая) или гипо – (низкая) чувствительность - довольно распространенное явление, хотя, как правило, не так сильно выраженное, как при аутизме. Термин НППР иногда употребляется для обозначения детей с крайней тяжелой умственной неполноценностью, которым часто свойственны некоторые аутистические проявления – в частности, стереотипные движения. За исключением очень «тяжелых» детей, прогноз при НППР обычно лучше, чем при большинстве, если не всех остальных, ПРР.

Чтобы ребенку был поставлен диагноз НГТРР, необходимо наличие проблем в социальном взаимодействии, похожих на те, что наблюдаются при аутизме или другом ПРР, а также проблемы либо в сфере развития языковых и коммуникативных навыков, либо выражающихся в необычных поведенческих реакциях на окружающую среду и ограниченности интересов. Единственный симптом аутизма сам по себе не является достаточным основанием для постановки диагноза НППР; скорее,

необходимо наличие нарушений как в социальной сфере, так и в языковой/коммуникативной или поведенческой. С практической точки зрения диагноз НППР используется в различных ситуациях. Иногда очень маленькие дети имеют многие, но не все, симптомы, свойственные аутизму.

Например, в возрасте 30 месяцев у ребенка могут быть отмечены социальные и коммуникативные трудности, но ему не свойственно необычное поведение, характерное для аутизма. Этому ребенку может быть поставлен диагноз НППР; в случае появления в дальнейшем необычных маннеризмов, движений или прочих необычных реакций на окружающую среду ему будет поставлен диагноз аутистического расстройства. Иногда термин НППР используется довольно свободно: так, говоря о ПРР или легком аутизме, многие имеют в виду именно НППР. В таких ситуациях необходимо открыто спросить, что именно подразумевается под данным термином. Помните: если врач говорит вам, что не совсем уверен в диагнозе, это нормально. Особенно это справедливо в отношении детей младшего возраста — во многих случаях для того, чтобы выяснить, что происходит, требуется время [5, 32].

Самый распространенная форма аутизма это ранний детский аутизм. Ранний детский аутизм (infantile autism) – искаженное психическое развитие, характеризующееся главным образом нарушением контакта с окружающее, эмоция, холодностью, перверсией интересов, стереотипностью деятельности. Аутизм - обусловлен дефицитностью центральной нервной системы, отмечается полиэтиология и полинозоология. Для раннего детского аутизма характерны следующие признаки:

1) Отсутствие или значительное снижение контакта с окружающими (непереносимость тактильного и глазного контакта, слабость эмоционального привязанности к близким) ;

2) Болезненная гиперестезия к свету, звуку, температуре, телесным ощущениям;

3) Стереотипный характер движений, навязчивые ритуалы;

4) Нарушение речевого развития (мутизм, эхолалии, развитие формальной стороны речи вне контекста деятельности) Отмечается асинхронная развития психической функции. Частота встречаемости раннего детского аутизма у мальчиков в 4-5 раз чаще чем у девочек. С другой стороны, по исследованию Ф.Р.Волкмара вероятность развития умственной неполноценности у страдающих аутизмом девочек выше, чем у мальчиков. (35) Девочки как правило, генетически менее подвержены аутизму, чем мальчики. Предполагается, что для возникновения аутизма у девочек необходимы более серьезные генетические нарушения или поражения центральной нервной системы. Дезинтегративным расстройством детского возраста и синдромом Аспергера страдают мальчики, а синдромом Ретта почти лишь у девочек. НППР выраженные различия по половому признаку нехарактерны [2, 34-35].

LİTERATURA

1. Роберт Шрамм. Детский аутизм и АВА. «РАМА Пабблишинг». 2020, 240 с.
2. Фред Волкмар, Лиза Вайзнер. Аутизм. Практическое руководство для родителей, членов семьи и учителей. Книга 1. Екатеринбург: Рама Пабблишинг, 2014,- 224 с.
3. Современный психологический словарь. Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П. Зинченко. СПб.: Прайм-Евро-Знак, 2007.-490 с.
4. Çətin Özbəy. Yalnızlıq ölkəsinə səyahət. Bakı: Adiloğlu, 2014. – 248 s.
5. Uşaq inkişafı metodikası. ACİ – YF. Qanun nəşriyyatı. 2011. – 572 s.
6. APA Dictionary of Psychology. Second edition. Editor in chief. Gary R. Vanden Bos. Washington DC. 2015. 1221p.

PERVAZİV İNKİŞAF POZĞUNLUQLARININ DİFERENSİAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

N.F.SULTAN

XÜLASƏ

Son dövrlərdə elmi mətbuatda və kütləvi informasiya vasitələrində autizmlə bağlı çoxlu sayda elmi məqalələr, tezislər çap olunur. Bu bir tərəfdən əhalinin müvafiq problemlə bağlı maariflənməsi və vaxtında müalicəyə başlama bilməsi üçün çox yaxşıdır. Digər tərəfdən isə uşaqların inkişafında özünü göstərən hər hansı bir problemi dərindən təhlil etmədən ona autizm diaqnozu qoymaq kimi bir meyl də yaranmışdır. Bu baxımdan məqalədə autizmin də daxil olduğu pervaziv inkişaf pozuntusu qrupuna daxil olan Asperqer, Rett sindromlarının, eləcə də uşaq yaşınının dezintegrativ pozuntusu, atipik pervaziv inkişaf pozuntuları haqqında məlumat verilir, onların müqayisəsi aparılmışdır. Məqalədə, müasir amerikan mütəxəssislərinin elmi araşdırmalarına istinad edərək uşaq autizminin ona çox yaxın olan digər inkişaf pozuntularından fərqli cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: pervaziv pozuntu, Asperger pozuntusu, Rett pozuntusu, dezintegrativ pozuntu.

DIFFERENTIAL FEATURES OF PERVASIVE DEVELOPMENTAL DISORDERS

N.F.SULTAN

SUMMARY

Recently, a large number of scientific articles and theses on autism have been published in the scientific press and the media. On the one hand, it is very good that the population is aware of the relevant problem and can start treatment on time. On the other hand, there is a tendency to diagnose autism in children without deep analysis of any developmental problems. In this regard, the article provides information on Asperger and Rett syndromes, which belong to the group of overarching developmental disorders, including autism, as well as disintegrative disorders of childhood, atypical general developmental disorders, and a comparison is made. The article, based on research by contemporary American experts, reflects the differences between childhood autism and other developmental disorders that are very close to it.

Key words: pervasive disorder, Asperger disorder, Rett disorder, disintegrative disorder.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Zeynalova T.K.

Azərbaycan siyasi-hüquqi fikir tarixində utopik dövlət haqqında ideyaların formalaşması və inkişafına dair 5

Əliyeva S.Y.

Pandemiya şəraitində əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunmasında ombudsmanın rolu 13

İmaməliyeva Ü.M.

İctimaiyyətlə əlaqələr siyasi texnologiyaların bir növü kimi 21

Pənahov F.R.

Sağlamlığın qorunması hüququ vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi: məzmunu və hüquqi təbiəti 28

Hacıyeva A.M.

Zərərli informasiya - informasiya təhlükəsizliyinin obyektı kimi və ondan qorunma vasitələri 38

İQTİSADİYYAT

Hacıyev S.S.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafında innovasiyaların rolu 52

PSIXOLOGİYA

Əliyeva G.Ə.

Yaşlı məhkum kollektivlərində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təhlili 62

Sultan N.F.

Pervaziv inkişaf pozğunluqlarının diferensial xüsusiyyətləri 73

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Зейналова Т.К.

О формировании и развитии идей об утопическом государстве
в истории политико-правовой мысли Азербайджана..... 5

Алиева С.Я.

Роль омбудсмена в защите прав лиц с инвалидностью
в условиях пандемии 13

Имамалиева У.М.

Связи с общественностью как тип политических технологий 21

Панахов Ф.Р.

Право на охрану здоровья как одно из основных конституционных
прав граждан: содержание и правовая природа 28

Гаджиева А.М.

Вредоносная информация - как объект информационной
безопасности и средства защиты от нее 38

ЭКОНОМИКА

Гаджиев С.С.

Роль инноваций в развитии национальной экономики Азербайджана..... 52

ПСИХОЛОГИЯ

Алиева Г.А.

Межличностные отношения в группах пожилых заключенных 62

Султан Н.Ф.

Дифференциальные особенности первазивных
расстройств развития 73

CONTENTS

LAW

Zeynalova T.K.

About the formation and development of ideas about a utopian state in the history of political and legal thought of Azerbaijan..... 5

Aliyeva S.Y.

Role of the ombudsman in the protection of the rights of persons with disabilities in the situation of pandemic..... 13

Imamaliyeva U.M.

Public relations as a type of political technologies 21

Panahov F.R.

Health protection right as one of the main constitutional right of citizens: contents and legal nature 28

Hajiyeva A.M.

Harmful information - as an object of information security and means of protection against it 38

ECONOMY

Hajiyev S.S.

The role of innovations in the development of the national economy of Azerbaijan..... 52

PSYCHOLOGY

Aliyeva G.A.

Intersonal relations in elderly inmater collectives 62

Sultan N.F.

Differential features of pervasive developmental disorders..... 73